

Dr LAZAR PEJIĆ, docent Ekonomskog fakulteta, Beograd

PRINCIP MULTIPLIKATORA U MARKSOVOJ I SAVREMENOJ EKONOMSKOJ ANALIZI

Svaka akumulacija postaje sredstvo za novu akumulaciju. Uvećavajući masu bogatstva, koje funkcioniše kao kapital, ona uvećava i njegovu koncentraciju u rukama individualnih kapitalista, a stoga i osnovicu proizvodnje velikih razmera... Uvećavanje društvenog kapitala vrši se uvećavanjem mnogih individualnih kapitala.

(Karl Marks: „Kapital“, Tom I, Beograd, 1970, str. 553)

I

Razvoj ekonomske misli u Jugoslaviji posle drugog svetskog rata i stvaranja socijalističke Jugoslavije bio je diktiran pre svega potrebama socijalističkog društvenog razvoja i razvoja samoupravnih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa. Analiza kretanja ekonomske nauke kod nas u ovom periodu, sve do danas, pokazuje da je ona doživela veliki napredak, i to ne samo u teorijskoj analizi razvijenoj u naučnim radovima naših ekonomista nego i u oblasti primene različitih teorijskih saznanja u našoj samoupravnoj privrednoj praksi. Pri tome je uočljivo da je poslednjih godina pažnja naših ekonomista bila usmerena pre svega na izučavanje daljeg razvoja samoupravnog socijalizma i da se glavna preokupacija ekonomskih pisaca sastojala u naporima da se ukaže na rešenja različitih privrednih problema, sa kojima su se suočavali naša privreda i društvo. U okviru ovih pokušaja bilo je više zapaženih naučnih studija i monografija, knjiga, članaka i drugih radova manjeg obima, koji su izazvali posebnu pažnju naše naučne javnosti. Glavni problemi analizirani u tim radovima bili su: raspodela, ekonomska politika, problematika privrednog razvoja, privrednog sistema, zaposlenosti, cena, raspodele i dr.

Savremeni ekonomski problemi samoupravnog socijalističkog privrednog razvoja kod nas i naša dosadašnja naučna ekonomska literatura ukazuju na neophodnost da se, s jedne strane, pruže rešenja

niza različitih ekonomskih problema samoupravne socijalističke privrede a, s druge, da se izgradi jedan sistem ekonomske teorije socijalizma, koji bi obuhvatio celokupnu savremenu ekonomsku problematiku socijalizma i koji bi nastao kao rezultat dogradnje, nastavka i daljeg razvoja marksističke ekonomske teorije i analize privrednih problema samoupravnog socijalizma.

Izgradnja sistema ekonomske teorije socijalizma predstavlja jedan od osnovnih ciljeva i najteži zadatak marksističkih ekonomskih pisaca u budućnosti. Jer, iako značajna i praćena mnogobrojnim naučnim rezultatima, dosadašnja mahom parcijalna razmatranja aktuelnih ekonomskih problema nedovoljna su ako ne bi bila uklopljena u jedan homogen celovit teorijski sistem, koji bi obuhvatio sve teorijske probleme socijalizma, slično kao što su i Smitov i Marksov sistem ekonomske teorije svojevremeno obuhvatili sve savremene ekonomske probleme u jednu — u Marksovom slučaju daleko homogeniju i obuhvatniju — celinu.

Da bi ovaj cilj mogao da bude realizovan, potrebno je, pre svega, da se i dalje neguje i razvija analiza sadržine i geneze marksizma, koja treba da posluži u izgradnji i razvoju naših samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa. Precizna i detaljna analiza, razrada i primena Marksovih ekonomskih koncepcija izuzetno su značajne za razvoj sistema ekonomske teorije samoupravnog socijalizma i dalje obogaćivanje marksističke ekonomske teorije.

Ova izučavanja trebalo bi i moraju da posluže kao osnova za kritičku i stvaralačku naučnu analizu nemarksističkih ekonomskih koncepcija, analogno naporima koje je Marks uložio u kritičko sagledavanje ekonomskih koncepcija svojih prethodnika i savremenika i čije je rezultate izložio u »*Teorijama o višku vrednosti*«. ¹ Pri tome detaljna i duboka kritička i stvaralačka analiza savremenih nemarksističkih koncepcija ne bi mogla da bude preduzeta bez solidnog poznavanja Marksovih ekonomskih radova i radova postmarksističkih i savremenih marksističkih ekonomskih pisaca, kao ni bez celovitog i potpunog razumevanja ekonomskih zakona koje je Marks objasnio i izložio u »*Kapitalu*«. ² i prethodno u svojoj poznoj studiji »*Osnovi kritike političke ekonomije*«. ³

Konačno, trebalo bi da Marksov sistem ekonomske teorije posluži i kao osnova za uvođenje savremenih matematičkih metoda u marksističku političku ekonomiju. Osnove za korišćenje matematike u marksističkoj političkoj ekonomiji postavio je sam Marks, koji je pridavao veliki značaj matematičkim izučavanjima u ekonomiji i koji i sam obilato primenjuje matematičke i statističke metode u »*Kapi-*

¹ Videti: K. Marks: „*Teorije o višku vrednosti*“, I—III, Beograd, 1969—72, Institut za izučavanje radničkog pokreta i Prosveta.

² Videti: K. Marks: „*Kapital*“, I—III, Beograd, 1971, Prosveta i Institut za izučavanje radničkog pokreta.

³ Videti: K. Marks: „*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*“, Berlin, 1953., delimično prevedeno kod nas, pod naslovom: K. Marks: „*Temelji slobode*“, Zagreb, 1974, str. XXXVI+348.

talu« i drugim svojim radovima. S druge strane, apstraktan metod koji primenjuje Marks omogućava široku primenu savremenih matematičkih metoda i metoda kojima se služi teorija sistema. Problem se sastoji u tome da se pretpostavke kvantitativne analize postave tako da matematičke međuzavisnosti izražavaju one odnose i ekonomske zakonitosti koje daje Marks, dakle, da budu zasnovane na marksističkoj ekonomskoj teoriji.

Primena matematike u političkoj ekonomiji omogućila bi takođe razrešavanje niza teorijskih ekonomskih problema i, što je još značajnije, sa razvojem matematičkih metoda u ekonomskoj nauci bilo bi omogućeno, da se Marksova teorija dostignuća neposredno primenjuje u privrednoj praksi, daleko šire i detaljnije nego što je to slučaj kada se koristi isključivo logički metod analize ili primitivna matematička tehnika.

Izgradnja sistema ekonomske teorije socijalizma, svestrana analiza privrednih problema, izgradnje privrednog sistema i ekonomske politike samoupravnog socijalizma, kao preduslova našeg daljeg privrednog razvoja, veća primena savremenih matematičkih i drugih kvantitativnih metoda u marksističkoj političkoj ekonomiji i kritika i stvaralačka analiza različitih nemarksističkih teorija — spadaju u osnovne zadatke marksističkih ekonomskih mislilaca. Da bi ti zadaci mogli što bolje da budu izvršeni, potrebno je da se određena pažnja posveti izučavanju geneza marksizma. Neophodno je i upoznavanje sa izvorima marksizma: nemačkom klasičnom filozofijom, britanskom školom klasične političke ekonomije i socijalističkim društveno-ekonomskim koncepcijama. Sistematsko izučavanje marksističke ekonomske misli obuhvata dalje: Marksov sistem ekonomske teorije i radove postmarksističkih pisaca, među kojima posebno mesto zauzima Lenjin. Najznačajnije mesto u svim navedenim izučavanjima pripada sigurno proučavanju Marksovog sistema ekonomske teorije. Samo na osnovu Marksove ekonomske misli mogu se preduzeti dalja izučavanja u cilju izgradnje sistema ekonomske teorije socijalizma, pri čemu je izuzetno važno da se ne poznaju samo osnovi već i čitava geneza i sistem marksističke ekonomske teorije.

Dobro poznavanje geneze i osnova marksističke ekonomske teorije socijalizma, razvoj metodologije istraživanja u ekonomskoj nauci, sistematsko proučavanje privrednih problema samoupravnog socijalizma i dosledna kritička analiza nemarksističkih ekonomskih koncepcija i metoda stvaraju osnove za dalji razvoj ekonomske misli i proširivanje domena ekonomske nauke danas.⁴ Mogućnosti su za dalja naučna istraživanja savremenih ekonomskih problema, dakle, velike u bilo kom od ovih navedenih domena. Konačni cilj svake ekonomske analize i svakog razmatranja u bilo kom od ovih domena, osim onih vezanih za konkretne ekonomske probleme i ekonomsku

⁴ O ovome je detaljno pisao dr B. Šoškić u svom referatu pod naslovom: „Razvoj marksističke ekonomske teorije — zahtev našeg samoupravnog društva“, pripremljenom za Interfakultetsku konferenciju ekonomskih fakulteta Jugoslavije u Mariboru septembra 1974.

politiku, jeste formiranje sistema ekonomske teorije samoupravnog socijalizma, bili istraživači toga svesni, ili ne. Pri tome nije neophodno, kao što se to često događalo u prošlosti, da samo jedan pisac obavi celokupan posao oko formiranja sistema ekonomske teorije samoupravnog socijalizma. Moguće je, naprotiv, da veliki broj naših ekonomista da, kao što je to slučaj na ovom simpozijumu, svoje priloge rešenjima ovih problema u nizu različitih pitanja i u različitim domenima. Svaki pojedinačni, pa i najmanji rezultat doprineo bi konačnom opštem zadatku i cilju. Potrebno, je, konačno, da se pristupi konkretnim naučnim naporima koji bi doprineli daljem proširivanju domena i razvitku marksističke ekonomske nauke i njene metodologije, kao što je to i do sada bio slučaj.

II

U okviru daljeg proširivanja domena savremene marksističke ekonomske nauke, naponi treba da budu vezani pre svega za savremene probleme socijalističke privrede, a isto tako i za izgradnju i razradu Marksovog sistema ekonomske teorije i probleme našeg privrednog sistema. Neosporno je, takođe, da u okviru ovih razmatranja fundiranim na Marksovim osnovnim teorijskim zaključcima, određeno, iako ne nazvažnije mesto zauzimaju i kritička i stvaralačka izučavanja nemarksističkih ekonomskih koncepcija i, u okviru njih, analiza naučnog instrumentarija i metodologije nemarksističke ekonomije, koja u svojim razmatranjima polazi uglavnom od teško prihvatljivih ekonomsko-teorijskih postavki.⁵ Međutim, i pored pogrešnih polaznih postulata, »neki instrumenti makroekonomske analize, koje su razradili Kejnz i njegovi sledbenici, izražavaju realne privredne zavisnosti. Ovo se posebno odnosi na funkciju potrošnje, princip multiplikatora i princip akceleracije. Ali objašnjenje odgovarajućih makroekonomskih odnosa nosi u sebi nenaučni karakter, jer se zasniva na pretpostavkama o psihološkim sklonostima ljudi.«⁶ Zbog toga je teško moguća svaka primena ovih instrumenata u naučno fundiranoj ekonomskoj analizi, ako se pođe od pretpostavki Kejnza i postkejnzijanaca. Potrebno je da se ovi instrumenti ekonomske analize preispitaju polazeći od Marksove teorije. No dokazivanje da su ovi instrumenti ekonomske analize implicite sadržani u Marksovoj ekonomskoj analizi i obavezuje. Obavezuje na proširenje sadašnjeg domena analize političke ekonomije, a naročito standardnih kurseva na našim fakultetima, ovim makroekonomskim instru-

⁵ Npr., koncepcije o apsolutnom „suverenitetu“ potrošača na tržištu, psiholoških primesa analize vrednosti i cena, kao i analize granične korisnosti, nedostatak istorijskog i sociološkog metoda u ekonomskoj analizi, apologetika i sl.

⁶ Dr Š. Heretik: „Teoreticke základy súčasnej buržoáznej ekonómije“, Bratislava, 1973, str. 355.

mentarijem, polazeći od Marksovih zaključaka, čime dolazi do stvaralačke primene Marksove ekonomske teorije u novim naučnim oblastima.

Slično pravilo važi, npr., i za neke druge domene postkejnzijanske makroekonomske i postmaršalijanske mikroekonomske analize. Ovo ukazuje na potrebu detaljne i precizne analize tih problema, kao i celokupnog opusa te dve najznačajnije škole nemarksističke misli danas. Postmaršalijanska i postkejnzijanska ekonomska analiza uključuju neke veoma značajne probleme savremenog kapitalizma, kojima treba posvetiti određenu pažnju, ali ih treba analizirati polazeći od Marksove analize. U okviru ove analize, kao što je već napomenuto, najznačajnije mesto imaju neki instrumenti neokejnzijanske makroekonomske analize, među kojima se ističu analiza principa multiplikatora, principa akceleracije i funkcije potrošnje. Problem koji se pred kritičku marksističku analizu ovih principa, naročito principa multiplikatora, postavlja jeste da li princip multiplikatora treba »a priori« odbaciti ili treba nastojati da se on objasni pomoću sasvim novih pretpostavki. Dosadašnja razmatranja toga problema u svetskoj, a i u našoj ekonomskoj literaturi bave se principom multiplikatora zaposlenosti, štednje, investicija, kredita, spoljne trgovine itd., ali pitanje teorijske osnove principa multiplikatora, odnosno marksističke teorije osnove principa multiplikatora, nije do kraja rešeno.⁷ U literaturi nailazimo samo na objašnjenja dejstva principa multiplikatora, bez teorijskog objašnjenja, mada u najvećem broju tih analiza nailazimo na neke racionalne crte, nedovoljno razjašnjene. Zbog toga je neophodno da se analizi dejstva principa multiplikatora pristupi sa novih marksističkih teorijskih pozicija.⁸

U slučaju koji imamo u vidu, tj. kada je dato objašnjenje principa multiplikatora pomoću Marksove ekonomske analize, odnosno kada je ono implicitno sadržano u Marksovoj ekonomskoj analizi, bilo bi prirodno da se multiplikator uključi u Marksov sistem ekonomske teorije, kao koristan analitički instrument, pošto bi prethodno bile postavljene nove teorijske osnove analize multiplikatora, umesto Kejnsovih polaznih pretpostavki, tj. umesto psihološke sklonosti potrošnji i štednji.

III

Princip multiplikatora razvio je Kejnz u svom čuvenom delu »Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca«,⁹ na osnovu ideje poznatog engleskog ekonomiste, inače Kejnsovog učenika, Kana, iznete

⁷ Videti o tome: L. Pejić, „Teorijski osnovi principa multiplikatora“, „Ekonomski anali“, br. 44—45, str. 5—32, septembar 1974.

⁸ Isto, str. 9

⁹ J. M. Keynes: „General Theory on Employment, Interest and Money“, London 1936., MacMillan. Prevedeno kod nas u izdanju „Kulture“, Beograd, 1956. god.

u članku: »Odnos između domaćih investicija i zaposlenosti.¹⁰ U ovom članku Kan je imao u vidu pre svega multiplikator zaposlenosti, a Kejnz ovaj princip vezuje dalje za odnos promena u štednji i investicijama sa promenama u nivou ukupnog nacionalnog dohotka. Princip multiplikatora ima, dakle, dva osnovna vida u Kejnzovoj analizi. On se manifestuje kroz uticaj promena nivoa a) investicija i b) štednje na nivou nacionalnog dohotka.

I pored toga što su pojedini pisci i pre njega analizirali problem multiplikatora, Kejnzu, bez sumnje, pripada zasluga za uvođenje principa multiplikatora u savremenu makroekonomsku analizu, kao jednog od njenih najvažnijih instrumenata. Ipak, bilo bi nepravедно ignorisati i zasluge ekonomista koji prethode Kejnzu u postavljanju ideje problema multiplikatora, kao i onih kod kojih je multiplikator sadržan u njihovim teorijama i delima. Tako, npr., još Džon Graunt, prijatelj i savremenik Petijev, govori o efektima zapošljavanja nezaposlenih i prosjaka u svojim poznatim »*Opservacijama*...«¹¹ dok i sam Peti ističe efekte izgradnje puteva, regulacije reka, podizanja šuma i sl. Pri tome ne treba zaboraviti da Marks u prvom tomu »*Kapitala*« daje takođe objašnjenje multiplikatorskog efekta. Govoreći u XIII glavi o mašinskoj proizvodnji i krupnoj industriji Marks analizira efekte uvođenja mašina na zaposlenost i istiskivanje radnika iz proizvodnje. »Mada mašina nužno istiskuje radnika iz grana rada u kojima je uvedena, ona ipak može da poveća zaposlenost u drugim granama rada.«¹² ... Uvećanje rada potrebno eventualno

¹⁰ Videti: R. F. Kahn: „The Relation of Home Investment to Unemployment“, „*Economic Journal*“, 1931. Džoana Robinson, međutim, otvoreno priznaje da je Kejnz koristeći se Kanovom idejom otvoreno ignorisao naučni doprinos Marksove ekonomske teorije i da je zbog toga imao mnogo teškoća. U krugu Kejnzovih sledbenika, koji su u Kembriđu 1931. diskutovali o problemima velike ekonomske krize 1929—33. i nedostacima ekonomske teorije, Kan je — po rečima Dž. Robinson, jednog od učesnika ovih rasprava — razvio problem multiplikatora investicija i zatim je analizirao međuzavisnost kretanja investicija i potrošnje. Pri tome on je prošao i kroz Marksovu analizu. Kan je takođe uveo u ekonomsku analizu pojam multiplikatora uopšte i primenio ga na primeru multiplikatora zaposlenosti, kao analitičkog instrumenta u borbi protiv nezaposlenosti tridesetih godina. (Videti: J. Robinson: „*After Keynes*“, Basic Blackwell Oxford, 1973., i J. Robinson: „*Problems of Economic Dynamics and Planning*“ Varšava, 1964, str. 338.

¹¹ Videti: J. Graunt: „*Natural and Political Observations... upon the Bills of Mortality*“, 1662, ponovo štampano u sabranim delima V. Petija „*The Economic Writing of Sir William Petty*“, od C. H. Hulla, 1889.

¹² Peti ističe da siromašni, nezbrinuti i drugi treba da dobiju zaposlenje i da je tu značajna uloga javnih rashoda, odnosno rashoda na izgrađivanje „tako širokih, ravnih i čvrstih cesta, na kojima se može uveliko smanjiti trošak i tegoba putovanja i prijevoza; uređenje i čišćenje rijeka, da budu plovne; zasađivanje korisnog drveća na prikladnim mjestima radi građevinskog drveta, uživanja i ploda; izgrađivanje mostova i nasipa; rad u rudnicima, kamenolomima, ugljenokopima; prerada željeza itd.“ Peti dalje ističe da su to poslovi „potrebni svakom narodu; drugo, jer su to poslovi koji zahtevaju mnogo rada i, treće, jer uvode nove privredne grane u Engleskoj, da zamijene proizvodnju sukna, koju smo gotovo potpuno izgubili“. (V. Peti: „*Rasprava o porezima i kontribucijama*“, objavljeno u zborniku „*Ekonomisti XVII i XVIII stoljeća*“, Za-

za proizvodnju samih sredstava za rad, mašina, uglja itd. mora biti manje od smanjenja rada koje se postiže primenom mašine... Ali, u stvari, celokupna masa mašinskog artikla koju je proizveo manji broj radnika ne ostaje ista, već raste daleko iznad celokupne mase istisnutog zanatskog proizvoda... U četiri puta većem proizvodu ima četiri puta više sirovine. Proizvodnja sirovina mora se, dakle, učetrostručiti. A što se tiče potrošnih sredstava za rad... tu se granica u čijem okviru može rasti dodatni rad potreban za njihovu proizvodnju menja prema razlici između mase mašinskog proizvoda i mase ručnog proizvoda koju bi mogao izraditi isti broj radnika.«¹³

Očigledno je, dakle, da Marks smatra da će uvođenje novih mašina, drugim rečima jedno novo investiciono ulaganje, izazvati određene efekte — povećanje proizvodnje u toj grani, zatim i povećanje proizvodnje sirovina i povećanje zaposlenosti. Njemu je sasvim jasno da će jedan početni investicioni impuls izazvati multiplikatorsko dejstvo i jedini je nedostatak njegove analize u tome što on ne uvodi termin multiplikator. Inače, princip multiplikatora je *implicit*e sadržan u Marksovoj analizi, a, pored toga, on daje i njegovo objašnjenje.

»Sa širenjem mašinske proizvodnje u jednoj industrijskoj grani raste« — kaže Marks — »... proizvodnja u drugim granama koje prvu snabdevaju sredstvima za proizvodnju. Dokle će s tim rasti masa zaposlenih radnika, zavisi, ako su dati dužina radnog dana i intenzivnost rada, od sastava upotrebljenih kapitala, tj. od odnosa njihovih postojećih i promenljivih sastavnih delova.¹⁴ A ovaj se odnos, opet, jako menja s obimom u kome je mašina zahvatila ili zahvata i druge grane. Broj ljudi osuđenih da rade u rudnicima uglja i metala strahovitno je porastao usled napretka mašinskog sistema u Engleskoj... S mašinom se rađa i nova vrsta radnika, njen proizvođač. Znamo već da mašinska proizvodnja zavladauje i samom ovom granom proizvodnje u sve većem razmeru. Dalje, što se sirovina tiče, nesumnjivo je, npr., da je burni razvitak pamučnih radionica ogromno unapredio gajenje pamuka u Sjedinjenim Državama.«¹⁵ a time povećao broj

greb, „Kultura“, 1952, str. 208—209). Odatle proizlazi da će javni radovi, odnosno javne investicije podsticati povećanje zaposlenosti i razvoj drugih grana privrede, dalje povećanje zaposlenosti i nacionalnog bogatstva. Drugim rečima, javni rashodi izazivaju multiplikatorski efekat.

¹³ K. Marks: „Kapital“, I, Beograd, 1970, str. 392—393.

¹⁴ U pomenutom članku („Teorijski osnovi principa multiplikatora“) autor ovog rada došao je do istih zaključaka iako nije imao u vidu ova Marksova zapažanja. Videti: „Ekonomska analiza“, br. 44—45, str. 22. i 26: „Marksistička analiza principa multiplikatora olakšana je pri tome činjenicom da je multiplikator *implicit*e sadržan u Marksovoj teoriji društvene reprodukcije, Marksovoj teoriji podele kapitala na konstantni i varijabilni, konačno, od značaja za analizu multiplikatora je i Marksova analiza viška vrednosti, stope viška vrednosti i profitne stope“ (str. 22)... „videli smo pre svega da multiplikator zavisi prvenstveno od organskog sastava kapitala i stope viška vrednosti“ (str. 26).

¹⁵ K. Marks, op. cit., str. 393.

robova na plantažama pamuka u SAD sa 697 000 godine 1790. na oko 4 miliona 1861 — LP) . . .¹⁶ Iako se ovde navodi podatak o povećanju robovske radne snage, očigledno je da se povećao broj zaposlene radne snage na plantažama usled multiplikatorskog dejstva. Efekti inicijalnih investicija u mašinsku proizvodnju ne završavaju se po Marksu samo ovde. »Ako mašina zahvati prethodne ili srednje stupnjeve kroz koje predmet rada mora da prođe do svog poslednjeg oblika, onda se sa materijalom za rad uvećava tražnja rada u granama u koje ulazi mašinski proizvod, a u kojima se radi zanatski ili manufakturno. Na primer, mašinsko pređenje davalo je pređu u takvom izobilju da su ručni ткачи u prvi mah, ne povećavajući troškove, mogli da rade puno vreme. Tako se njihov dohodak povećao . . . Tako sa obiljem mašinski proizvedenih tkanina za odelo raste broj krojača, krojačica, švalja itd., dok se ne pojavi šivaća mašina. Što se više povećava masa sirovina, poluizrađivana, oruđa za rad itd., koje mašinska proizvodnja liferuje s relativno neznatnim brojem radnika, to se i prerada tih sirovina i poluizrađevina deli na sve veći broj podvrsta, to više, dakle, raste raznolikost društvenih grana proizvodnje. Mašinska proizvodnja tera društvenu podelu rada nesravnjeno dalje nego manufaktura, jer u nesravnjeno većem stepenu povećava proizvodnost radnosti koje je zahvatila.«¹⁷

Očigledno je da Marks ovde veoma dobro uočava da će prvobitne investicije u oblasti mašinske proizvodnje izazvati mnogo veće povećanje društvene proizvodnje, nacionalnog dohotka i proizvodnje drugih grana povezanih sa onom u kojoj je početno investiciono ulaganje izvršeno. Isto tako jasno Marks ukazuje na multiplikatorsko povećavanje zaposlenosti usled prvobitne investicije. Marks, pored toga, za razliku od savremenih postkejnzijskih ekonomista, stalno ima u vidu i činjenicu da tehnički progres permanentno izbacuje određeni broj radnika iz proizvodnje, usled čega se multiplikatorsko dejstvo smanjuje.¹⁸

Pored toga, Marks ističe da uvođenje mašina i investiciona ulaganja u mašinsku industriju, koja su u čitavom XIX veku označavala ujedno i uvođenje tehničkog progressa, dovode do povećavanja viška vrednosti i mase proizvoda koju on predstavlja, »povećavajući supstanciju koju troši kapitalistička klasa sa svojim prirepcima«, čime se povećavaju i ovi slojevi.¹⁹ Njihova potrošnja na tržištu orijentiše se sve više na luksuzne proizvode, pa se proizvodnja luksuznih dobara, a samim tim i investicije i zaposlenost u tim granama uvećavaju. »Proizvodi se profinjuju i postaju raznolikiji još i usled novih odnosa koje krupna industrija stvara na svetskom tržištu. Sa-

¹⁶ Podaci dati prema: K. Marks, op. cit., str. 393.

¹⁷ K. Marks, op. cit., str. 393—394.

¹⁸ Marks navodi da je obilna proizvodnja mašinskih predilica dovela do priliva ljudi u ткачнице pamuka, „dok naposletku parni razboj nije pomletio onih 800 000 ткача koje su u Engleskoj stvorile predilice Jenny, throstle i mule“.

(K. Marks, op. cit., str. 393—394.)

¹⁹ K. Marks, op. cit., str. 394.

da se ne razmenjuju samo domaći proizvodi za luksuzne predmete iz inostranstva, nego se i u domaću industriju unosi veća masa stranih sirovina, pomoćnih materijala, poluizrađevina itd., kao sredstva za proizvodnju. U ovakvim odnosima na svetskom tržištu raste tražnja za radnicima u transportnoj industriji, i ova se deli na mnoge nove podvrste.²⁰ Na taj način multiplikatorsko se dejstvo dalje proširuje, ne uzimajući u obzir još i dodatnu tražnju za sredstvima lične potrošnje od strane radnika, koji su u toku ovog procesa zaposleni u različitim granama industrije i drugim privrednim i neprivrednim delatnostima, što opet podstiče tražnju za sredstvima za proizvodnju u granama koje se bave proizvodnjom sredstava za ličnu potrošnju, čime se multiplikatorsko dejstvo produžava, sve dok ne postane tako slabo da više nema daljih dodajnih efekata.

Međutim, kako tehnički progres dovodi do izbacivanja velikog broja radnika iz različitih grana industrije, usled uvođenja mašina, kasnije visokoserijske, a danas i automatizovane proizvodnje, »umnožavanje sredstava za proizvodnju i životnih sredstava, pri relativnom opadanju broja radnika, daje podstreka proširivanju rada u industrijskim granama čiji će proizvodi, kao što su kanali, stovarišta, tuneli, mostovi, itd., tek u daljoj budućnosti donositi plod. Bilo neposredno na osnovici mašinske proizvodnje, ili bar na osnovici opšteg industrijskog prevrata koji joj odgovara, stvaraju se sasvim nove industrijske grane, a otud i nova polja rada. Ali mesto koje one zauzimaju u celokupnoj proizvodnji nije nikako znatno, čak ni u najrazvijenijim zemljama. Broj radnika koji je u njima zaposlen raste u upravnoj srazmeri s potrebom reprodukovanja najgrubljeg ručnog rada. Kao glavne industrije ove vrste mogu se danas smatrati plinare, telegrafija, fotografija, parobrodarstvo i železnice... Naposletku vanredno povećanje proizvodne snage u oblastima krupne industrije, praćeno onako intenzivno i ekstenzivno pojačanom eksploatacijom radne snage u svim ostalim oblastima proizvodnje, dozvoljava da se sve veći deo radničke klase neproizvodno upotrebljava i da se tako pod imenom »posluge«, tj. slugu, služavki, lakeja itd., u sve većim masama reprodukuju stari kućni robovi.«²¹ Koristićei se statističkim podacima o broju zaposlenih u Engleskoj za 1861. godinu, Marks utvrđuje da je broj tih neproizvodnih radnika strahovito porastao i da ih ima oko 1 208 000 od ukupno 8 miliona zaposlenih radnika, više nego tekstilnih i rudarskih radnika zajedno, kojih je tada bilo oko 1 039 000.²²

Iz navedenih stavova se vidi da je Marks u velikoj meri predviđeo buduća kretanja u kapitalizmu, kroz svoju analizu društveno-ekonomskih problema svoga vremena, posebno posledica uvođenja mašinske industrije, pre svega u odnosu na zaposlenost i tehnički progres. Marks ovde daje sve elemente teorije multiplikatora i uka-

²⁰ Isto, str. 394.

²¹ K. Marks, op. cit., str. 394—395.

²² Isto, str. 395.

zuje na činjenicu da će u zavisnosti od stope viška vrednosti i organskog sastava kapitala doći do većeg ili manjeg multiplikatorskog efekta u vidu povećanja društvene proizvodnje, proizvodnje sredstava za proizvodnju, odnosno povećanja zaposlenosti. Veoma je značajno što Marks uviđa da će tehnički progres delovati dvojako. S jedne strane, uvođenje mašina dovodi do novog zapošljavanja i do multiplikatorskog efekta na investicije i nacionalni dohodak, dok, s druge strane, tehnički progres izbacuje radnike iz proizvodnje i stvara nezaposlenost. Ovaj problem dovodi do sve većeg zapošljavanja radnika u neproizvodnim delatnostima, dovodi do pojave javnih radova, do širenja tercijarnih delatnosti i do investicija u grane i projekte koji se dugo realizuju. Broj zaposlenih u neproizvodnim, posebno tercijarnim delatnostima, na javnim radovima i investicijama čija realizacija dugo traje, otprilike odgovara broju radnika izbačenih iz proizvodnje usled delovanja tehničkog progressa. Na taj način multiplikatorsko dejstvo investicija, kao i nova zapošljavanja putem javnih radova neproizvodnih i investicija sa dugim rokom trajanja ima kao rezultat uravnoteženje nacionalnog dohotka na nivou pune zaposlenosti, dok će tehnički progres imati daleko jače multiplikatorsko dejstvo na principu dinamičke ravnoteže privrede. Na taj način Marksova analiza multiplikatorskog dejstva investicija nije vezana samo za statički model privrede, kao Kejnsova već ukazuje i na dejstvo multiplikatora u dinamičkom modelu, kada tehnički progres i ubrzani privredni rast dovode do mnogo jačeg multiplikatorskog dejstva nego u Kejnsovom modelu.

Zanimljivo je takođe da Marks ukazuje da će multiplikatorsko dejstvo inicijalnog investicionog impulsa biti time veće ukoliko je veća podela rada. U takvim uslovima »svi metodi su uvećavanje društvene proizvodne snage rada... ujedno su i metodi za uvećavanje proizvodnje viška vrednosti, ili viška proizvoda, koji je sa svoje strane element stvaranja akumulacije. Oni su, dakle, ujedno i metodi za proizvodnju kapitala pomoću kapitala, ili metodi njegove ubrzane akumulacije. Neprekidno ponovno pretvaranje viška vrednosti u kapital predstavlja se kao rastuća veličina kapitala koja ulazi u proces proizvodnje. Ova rastuća veličina postaje sa svoje strane osnovicom proširenog razmera proizvodnje, metoda za uvećavanje proizvodne snage rada koje ovo proširivanje prati i ubrzane proizvodnje viška vrednosti. Ako se, dakle, izvestan stepen akumulacije kapitala ispoljava kao uslov za specifično kapitalistički način proizvodnje, ovaj reakcijom prouzrokuje ubranu akumulaciju kapitala. Sa akumulacijom kapitala razvija se, dakle, specifično kapitalistički način proizvodnje, a sa specifično kapitalističkim načinom proizvodnje akumulacija kapitala. Ova dva ekonomska faktora stvaraju, prema složenom odnosu podsticaja koji jedan drugom daju, promenu u tehničkom sastavu kapitala usled čega promenljivi sastavni deo biva sve manji i manji u poređenju s postojećim.

Svaki individualni kapital veća je ili manja koncentracija sredstava za proizvodnju sa odgovarajućom komandom nad nekom većom ili manjom armijom radnika. Svaka akumulacija postaje sredstvo za novu akumulaciju. Uvećavajući masu bogatstva koje funkcioniše kao kapital, ona uvećava i njegovu koncentraciju u rukama individualnih kapitalista, a stoga i osnovicu proizvodnje velikog razmera i specifično kapitalističkih metoda proizvodnje. Uvećavanje društvenog kapitala vrši se uvećavanjem mnogih individualnih kapitala. Ako pretpostavimo da sve druge okolnosti ostaju jednake, individualni kapitali, a s njima i koncentracija sredstava za proizvodnju, uvećavaju se u srazmeri u kojoj oni čine alikvotne delove ukupnog društvenog kapitala. Ujedno se od originalnih kapitala odvajaju izdanci koji funkcionišu kao novi samostalni kapitali...²³ Proces se zatim nastavlja i ponavlja i tako nova akumulacija nastala kao rezultat prethodne, upotrebljena u obliku novih kapitalnih investicija, deluje multiplikatorski povećavajući nacionalni dohodak. Marks u daljoj analizi ukazuje i na niz ograničenja koja deluju protiv ovog procesa, pre svega kroz konkurenciju i rasparčavanje kapitala usled konkurencije i prava nasledstva, dok koncentracija i centralizacija kapitala pojačavaju ovo dejstvo.²⁴ Međutim, iako se »s veličinom društvenog kapitala koji već funkcioniše i sa stepenom njegovog uvećavanja, s proširenjem razmera proizvodnje i mase pokrenutih radnika, s razvitkom proizvodne snage njihovog rada, sa širim i punijim izbijanjem svih živih izvora bogatstva proširuje... i razmera u kojoj je jače privlačenje radnika od strane kapitala«,²⁵ ono je »u sve većoj meri skopčano sa njihovim odbijanjem, sve brže biva menjanje organskog sastava kapitala i njegovog tehničkog oblika i sve se brže uvećava opseg onih oblasti proizvodnje koje ovaj proces (privlačenja i odbijanja radnika od strane kapitala — LP) čas jednovremeno, čas naizmenično zahvata. Proizvedeći akumulaciju kapitala, radničko stanovništvo, dakle, samo proizvodi u sve većem obimu i sredstva koja njega samog čine relativno prekobrajnim. To je zakon stanovništva svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje, kao što u stvari svaki posebni istorijski način proizvodnje ima svoje posebne, istorijski važeće zakone stanovništva.«²⁶ Drugim rečima, stvara se rezervna armija rada i tehnički progres deluje negativno multiplikatorski na zaposlenost.

Ovi i drugi Marksovi stavovi potvrđuju da su njemu multiplikatorsko dejstvo investicija, odnosno akumulacije, kao i značaj organskog sastava kapitala i stope viška vrednosti u ovom dejstvu sasvim jasni, iako on nije posebno razvio teoriju multiplikatora u okviru svog opusa. Međutim, njegovi ekonomsko-teorijski stavovi daju sve potrebne elemente da se razvije teorija multiplikatora na

²³ Isto, str. 553.

²⁴ Isto, str. 555—557.

²⁵ Isto, str. 558.

²⁶ Isto, str. 558—559.

osnovima Marksove ekonomske analize, što podrazumeva proširenje njenog makroekonomskog domena i nove napore u ovoj oblasti, kako bi i drugi prihvatljiviji instrumenti makroekonomske analize postali sastavni deo marksističke ekonomske analize.

IV

Kejnzova analiza multiplikatora samo je jedan deo celokupnog teorijskog koncepta izloženog u «*Opštoj teoriji zaposlenosti, kamate i novca*». Ona se bazira na njegovoj analizi štednje i potrošnje, odnosno na analizi štednje i investicija kao determinanti nacionalnog dohotka. Pri tome su veličina potrošnje i štednje pre svega rezultat psihološke sklonosti članova društvene zajednice da troše ili da štede.²⁷ Od njihove orijentacije na štednju ili potrošnju prilikom raspodele njihovih dohodaka zavisi kako će se formirati potrošnja i štednja u narodno-privrednim razmerama. Pri tome sklonost potrošnji (SP) pokazuje koliki će se deo svake jedinice nacionalnog dohotka upotrebiti za potrošnju, a sklonost štednji (SŠ) deo jedinice nacionalnog dohotka namenjen štednji.

Analiza principa multiplikatora zahteva da se prethodno ukrajno razmotre osnovi Kejnzove teorije zaposlenosti. U najosnovnijim crtama ona se sastoji u sledećem:

Ukupan nacionalni dohodak (ND) zavisi od obima ukupne zaposlenosti (Z). Ukupna zaposlenost dalje zavisi od agregatne efektivne tražnje (T_e), koja se sastoji iz dva dela, i to: (a) rashoda na potrošnju (T_p) i (b) rashod na investicije (T_i). Odatle je:

$$T_e = T_p + T_i \quad (1)$$

Nacionalni dohodak raspodeljuje se, s druge strane, na potrošnju i štednju. Odatle je ukupna nacionalna potrošnja (P) u uslovima kada nema spoljne trgovine, državne intervencije, oporezivanja, itd., jednaka razlici između nacionalnog dohotka (ND) i ukupne štednje (Š), dok štednja predstavlja razliku nacionalnog dohotka i ukupne potrošnje. Kako se sa stanovišta formiranja agregatne tražnje nacionalni dohodak deli na realnu potrošnju i realne neto-investicije (I), biće ukupna potrošnja jednaka razlici između nacionalnog dohotka i neto-realnih investicija, dok realne neto-investicije odgovaraju razlici nacionalnog dohotka i potrošnje. Na osnovu toga štednja i investicije moraju biti jednake, jer je u uslovima ravnoteže nacionalnog dohotka argegatna ponuda jednaka agregatnoj tražnji. U simbolima ovi se odnosi mogu izraziti na sledeći način:

²⁷ „Osnovni psihološki zakon, na koji se unapred sa velikim pouzdanjem možemo osloniti, i to kako na osnovu ljudske prirode, tako i na osnovu iscrpnih činjenica iz iskustva, sastoji se u tome da su ljudi po pravilu i u proseku skloni da povećavaju potrošnju s povećanjem svog dohotka, ali ne za onoliko za koliko se povećava njihov dohodak“ (J. M. Keynes: „*Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*“, Beograd, 1958, str. 143).

a) Raspodela nacionalnog dohotka	$ND = P + \dot{S}$	(2)
	$P = ND - \dot{S}$	(3)
	$\dot{S} = ND - P$	(4)
b) Agregatna ²⁸ tražnja	$ND = P + I$	(5)
	$P = ND - I$	(6)
	$I = ND - P$	(7)
Odatle je:	$\dot{S} = I$	(8)

Pošto je u ovakvim uslovima ravnoteže nacionalnog dohotka agregatna ponuda jednaka agregatnoj tražnji, obim zaposlenosti zavisi od (a) funkcije agregatne ponude, (b) sklonosti potrošnje i (c) obima investicija. Drugim rečima, nacionalna neto-proizvodnja jednaka je nacionalnom dohotku. Ono što se proizvodi, a ne troši se — to su investicije. Stoga investicije moraju biti jednake štednji, a nacionalni dohodak zavisi od štednje i investicija. S druge strane, pošto su i funkcija agregatne ponude, koja zavisi uglavnom od fizičke strukture ponude, i sklonosti potrošnji relativno stabilne, fluktuacija zaposlenosti zavisi uglavnom od obima investicija:

$$ND = \frac{I}{S\dot{S}} \quad (9)$$

Obim investicija zavisi dalje od granične efikasnosti kapitala i kamatne stope. Granična efikasnost kapitala zavisi od eksternih faktora, kao što su očekivani profiti i povraćaj kapitalnih ulaganja, a kamatna stopa zavisi od količine novca u opticaju i preferencija likvidnosti.

Nivo potrošnje i štednje zavisi od nivoa nacionalnog dohotka. Ako je nacionalni dohodak niži, onda će njegov veći deo odlaziti na potrošnju, a štednja će biti niska. Ukoliko je nacionalni i svaki drugi dohodak viši, sve će se veći njegov deo odvajati za štednju. Kejnz uvodi kategorije sklonosti potrošnji (SP) i sklonosti štednji (SŠ), koje pokazuju koji će se deo jedinice nacionalnog dohotka odvajati za potrošnju, odnosno za štednju. Porast sklonosti potrošnji znači porast udela potrošnje u nacionalnom dohotku, a porast sklonosti štednji da raste udeo štednje. Sklonost potrošnji i štednji izražavamo na sledeći način:

²⁸ Simboli dati u jednačini (1) odgovaraju onima u jednačinama (2) — (4) i jednačinama (5)—(7), i obratno.

²⁹ Kako je: $S\dot{S} = \frac{\dot{S}}{ND}$ biće: $ND = \frac{I}{S\dot{S}}$, pa odatle skraćivanjem da je $\dot{S} = I$,

te je jednačina (9) tačna.

$$SP = \frac{P}{ND} \quad (10)$$

$$S\check{S} = \frac{\check{S}}{ND} \quad (11)$$

Ove dve veličine su komplementarne i njihov zbir jednak je jedinici: $SP + S\check{S} = 1$. (12)

Kejnz dalje uvodi u svoju analizu i kategorije granične sklonosti potrošnji (GSP) i granične sklonosti štednji (GSŠ), koje pokazuju koliko će se od svake dodajne jedinice dohotka nastale povećanjem nacionalnog dohotka odvajati za potrošnju, a koliko na štednju.³⁰

$$GSP = \frac{\Delta P}{\Delta ND} = \frac{P_n - P_{n-1}}{ND_n - ND_{n-1}} \quad (13)$$

$$GS\check{S} = \frac{\Delta \check{S}}{\Delta ND} = \frac{\check{S}_n - \check{S}_{n-1}}{ND_n - ND_{n-1}} \quad (14)$$

(ΔP — porast potrošnje; $\Delta \check{S}$ — porast štednje na bazi porasta ND; ΔND — porast nacionalnog dohotka; n — period posmatranja).

Na osnovu čitave ove analize, kao i na osnovu zaključka da je nacionalni dohodak određen štednjom i investicijama i da će biti u ravnoteži, kada je $\check{S} = I$, možemo ukazati na neke od najvažnijih odnosa koji se uspostavljaju između glavnih elemenata Kejnzove ekonomske teorije. Zaposlenost zavisi od efektivne tražnje, koja je determinisana sklonošću potrošnji i pobudama za investiranje. Ako sklonost potrošnji ostaje konstantna,³¹ zaposlenost će varirati u istom pravcu u kom i obim investicija. Investicije imaju tendenciju da se povećavaju bilo preko pada kamatne stope, bilo putem povećanja marginalne efikasnosti kapitala, ili oboje. Porast opšteg nivoa ekonomske aktivnosti povećava tražnju za novcem kao medijumom razmene i usled relativnog smanjenja raspoloživog novčanog fonda, porašće kamatna stopa, iako može da se dogodi da kapitalistička država povećava ukupnu ponudu novca. Visok nivo privredne aktivnosti može se

³⁰ Konceptcija o psihološkoj osnovi sklonosti štednje i sklonosti potrošnji ne može da izdrži ozbiljnu naučnu kritiku. Pojedinaac ili zemlja sa niskim dohotkom „per capita“ ne troše najveći deo dohotka zbog psiholoških sklonosti, već zbog toga što sa niskim dohotkom jedva pokrivaju potrebe potrošnje. Bogati troše procentualno manje, jer im to dozvoljava visok dohodak, koji omogućava da se jedan njegov deo odvoji za štednju (novčanu akumulaciju).

³¹ Pretpostavka o konstantnoj sklonosti potrošnji na kratak rok uključena je u Kejnzovu i postkejnzijansku analizu s obzirom da se nivo dohodaka i struktura raspodele i potrošnje ne menjaju u većim razmenama.

u tom slučaju održati, ako raste marginalna efikasnost kapitala ili ako se povećava opšti nivo cena.

Mada se porast zaposlenosti i rast investicija obično nalaze u uskoj povezanosti, to se ne događa ako dođe do pada sklonosti potrošnji. S druge strane, i ako ne dođe do porasta investicija, ako raste sklonost potrošnji, zaposlenost, po kejnzijancima, može da raste. No s obzirom na pravilo da sklonost potrošnji i funkcija potrošnje³² ostaju stabilni na kratak rok, nivo zaposlenosti zavisi uglavnom od investicija.

Konačno, porast investicija dovodi i do porasta nacionalnog dohotka, a kao posledica većeg dohotka raste i tražnja za potrošačkim i investicionim dobrima, što dovodi do daljeg porasta dohotka i zaposlenosti. S druge strane, pad investicija smanjuje dohodak, što dovodi do manje tražnje za potrošačkim i investicionim dobrima, a to izaziva dalji pad nacionalnog dohotka. Posmatrajući kretanje investicija, dohotka i zaposlenosti u jednom sukcesivnom nizu vidimo da ove pojave imaju tendenciju istosmernog kretanja. Kumulativna kretanja ovih veličina utiču i na fluktuirajuću prirodu zaposlenosti. Granične tačke fluktuacije nalaze se u opadajućem smeru u tački izjednačenja nivoa dohotka sa potrošnjom, a u rastućem smeru na nivou pune zaposlenosti, odnosno stanja privrede kada su svi faktori proizvodnje maksimalno iskorišćeni. Stvarne fluktuacije zaposlenosti neće, po pravilu, nikada dostići ekstremne veličine. Kretanje privrede navise verovatno će se zaustaviti pre nivoa pune zaposlenosti, a kretanje naniže pre izjednačenja dohotka sa potrošnjom.³³ Koji će se stvarni ravnotežni nivo nacionalnog dohotka uspostaviti, zavisi od veličine sklonosti potrošnji i odluka o investicijama u određenim uslovima. Odatle proizilazi da će princip multiplikatora u kejnzijanskoj analizi biti u najužoj vezi sa kategorijom sklonosti potrošnji, odnosno da je izveden iz principa sklonosti potrošnji i sklonosti štednji.

Pretpostavimo da dođe do promene u rashodima stanovništva na kupovinu različitih proizvoda. Ova promena, kao što smo videli, imaće veliki efekat na nacionalni dohodak i zaposlenost. Ovo je naročito značajno kada se radi o promeni u nivou investicija. Povećanje investicione potrošnje imaće kao posledicu čitav niz promena u dohotku i zaposlenosti, izazvanih originalnom promenom u nivou investicija. Ovi efekti nastaviće se u toku jednog određenog perioda i konačno će, posle izvesnog vremena, prestati.

³² Funkcija potrošnje definisana je prema postkejnzijanskoj analizi izrazom $Y=f(X)$. Bez obzira na to da li se radi o linearnoj funkciji ili funkciji višeg reda, pretpostavka je da će ova funkcija na kratak rok ostati nepromenjena.

³³ Postkejnzijanska analiza koristi se i dijagramskim pristupom u prikazivanju ovog stanja. U simbolima to će biti situacija kada će $P=ND$, ako je $I=O$, ili kada je $P+I=ND$, ako se posmatra celokupna (investiciona i lična) potrošnja.

Ako lice A potroši više nego ranije na investicije, onda će B usled toga povećati svoj dohodak. B će želiti da poveća svoju potrošnju (investicionu potrošnju) i na to će upotrebiti samo jedan deo dohotka, dok će drugi deo uštedeti. Kupovine lica B izazvaće porast dohotka lica C i tada će njegova potrošnja rasti, itd. U međuvremenu preduzeća će odlučiti da usled kupovina ovih lica povećaju svoju proizvodnju, što će povećati nacionalni neto-proizvod i zaposlenost. Ona će takođe kupovati dodatne mašine i to će povećati dalje investicionu potrošnju. Možemo zaključiti da će, ako imamo u vidu celokupnu Kejnzovu analizu, kada svi ovi efekti budu prouzrokovali jedni druge, doći do mnogo većeg povećanja potrošnje i investicija, pa time i nacionalnog dohotka i zaposlenosti, nego što je bilo prvobitno povećanje rashoda. Ako je prvobitno povećanje investicija bilo 100 i ako je nacionalni dohodak porastao za 400, možemo reći da multiplikator investicija iznosi 4. Multiplikator je, prema tome, broj kojim možemo pomnožiti prvobitnu promenu investicija da bismo utvrdili konačne promene u nivou nacionalnog dohotka.

Multiplikator će svakako biti veći od 1 s obzirom na to što će izvestan deo dodatnog dohotka biti odvojen za potrošnju. Samo u slučaju kada bi $\Delta P=0$, bio bi multiplikator $m=1$.

Pretpostavimo dalje da će lice A potrošiti 100\$ više povlačeći svoju štednju ili eventualno pozajmicom od banke. Neka je dalje granična sklonost potrošnji $2/3$, odnosno neka primaoci dohotka troše $2/3$ povećanja svog dohotka, a samo $1/3$ uštede. Lica B će sada povećati svoj dohodak za 100. Za potrošnju on će odvojiti 66,67%, a ostatak će uštedeti. Dodatna potrošnja lica B u iznosu od 66,67 predstavlja dodatni dohodak lica C. C troši $2/3$ ovog iznosa ili 44,45, i tako dalje. Serija će se dalje nastaviti ovim redom:

	B	C	D	E	F	G
ukupan efekat	100	66,67	44,45	29,7	19,7	13,9
	100	166,67	211,1	240,7	260,42	273,32

H	I	J	K	L	M	N	O
8,78	5,85	3,90	2,60	1,73	1,15	0,766	0,5106
283,1	288,85	292,75	295,35	297,0	298,18	298,88	299,3

Efekat inicijalnog trošenja nastavlja se i dalje, ali je sve manji i manji što se serija više nastavlja. Kod 0 dodatno povećanje dohotka iznosi 0,5106, a od B — 0 imamo povećanje dohotka za 299,3. Ako bi se serija nastavila i dalje, videli bismo da će se suma dodatnih primanja približiti broju od 300\$. To je granica povećanja dohotka izazvanog dodatnim kupovinama lica A u iznosu od 100 pri

graničnoj sklonosti potrošnji $GSP=2/3$. Multiplikator koji predstavlja odnos između povećanja dohotka A i ukupnog porasta nacionalnog dohotka, iznosi u ovom slučaju 3 ($300:100=3$). Ukoliko bi bila veća granična sklonost potrošnji, bio bi veći multiplikator, a kejnzijanci smatraju da bi u uslovima kada je $GSP=1$, dejstvo multiplikatora bilo praktično neograničeno. Ako bi prvobitno povećanje investicija bilo npr., 100, a $GSP=b=0,75$, onda bi multiplikatorsko povećanje nacionalnog dohotka iznosilo 400, a sam multiplikator bio bi 4. U tom slučaju imali bismo seriju:

$$100 + b \cdot 100 + b^2 \cdot 100 + b^3 \cdot 100 + \dots + b^{n-1} \cdot 100 = 400.^{34}$$

Odatle bi multiplikator bio:

$$m = b + b^2 + b^3 + \dots + b^{n-1} \quad (15)$$

Kako se ovaj niz može napisati u sledećem obliku:³⁵

$$b + b^2 + b^3 + \dots + b^{n-1} = \frac{1-b^n}{1-b} \quad (16)$$

Kako b^n teži nuli, jer je $b < 1$, kada n teži, biće:

$$m = \frac{1}{1-b}. \text{ Kako je } 1-b = GSS, \text{ biće:}$$

$m = \frac{1}{GSS}$. Novi nivo nacionalnog dohotka (ND_n) bio bi:

$$ND_n = ND_0 + \frac{1}{1-b} \Delta I \quad (17)$$

Prema tome, ako je početni nivo nacionalnog dohotka (ND_0) u našem drugom primeru bio 1 000, porast investicija 100, a granična sklonost potrošnji $3/4$, novi nivo nacionalnog dohotka biće:

$$ND_n = 1\,000 + \frac{1}{1,0-0,75} \cdot 100 = 1\,000 + 400 = 1400.$$

³⁴ $b^n \rightarrow 0$, pa ovde nije uzeto u obzir.

³⁵ Ovo možemo dokazati veoma jednostavno:

$ND_n = ND_0 + 1 + b + b^2 + \dots + b$. Ako svakog člana ovog geometrijskog niza pomnožimo sa b , dobijamo:

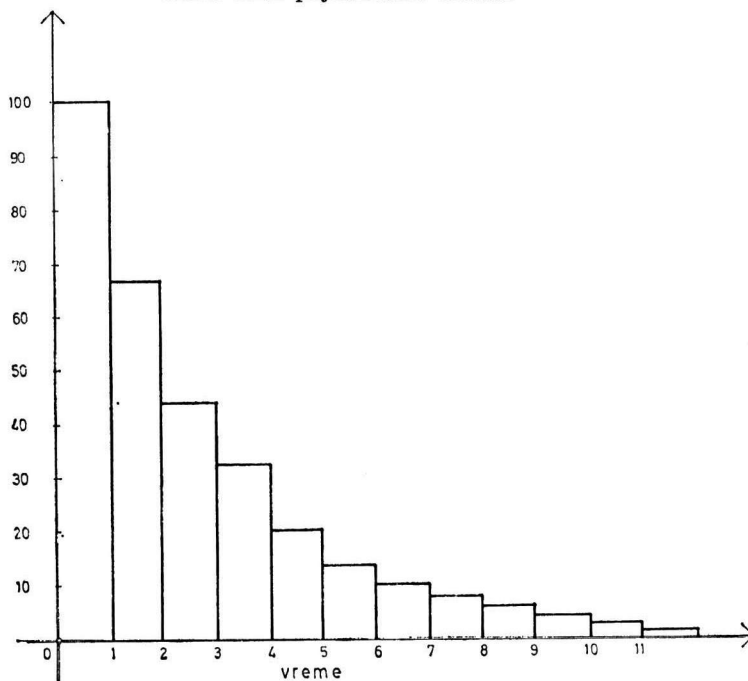
$bND_n = bND_0 + b + b + \dots + b$. Oduzmimo drugi niz od prvog niza: i dobićemo sledeći izraz:

$ND_n - bND_n = ND_0 - bND_0 + 1 - b$. Kada ovaj izraz uprostimo, biće:

$$ND_n = ND_0 + \frac{1-b}{1-b}. \text{ Pošto } b^n \rightarrow 0, \text{ biće: } ND_n = ND_0 + \frac{1}{1-b}. \text{ Odatle je: } m = \frac{1}{1-b}.$$

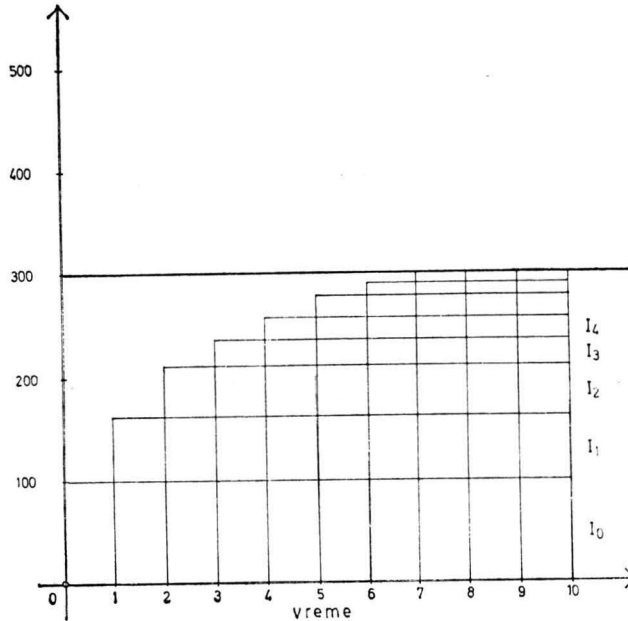
Postavlja se pitanje u kom će se vremenskom periodu odvijati sve ove promene. To će zavisiti od svake konkretne privrede, povezanosti privrednih subjekata, nivoa privredne aktivnosti itd. Pretpostavimo da se u toku svakog sledećeg dana obavi po jedna transakcija, dobićemo vremensku seriju u kojoj će svakoga dana doći do jedne promene, odnosno do sukcesivnog povećanja nacionalnog dohotka. Ako uzmemo ponovo naš prvi primer, povećanje nacionalnog dohotka prvog dana iznosiće 100, drugog dana, 66,67, trećeg dana 44,45 itd., kao što možemo videti na dijagramima 1 i 2.

DIJAGRAM 1: Dejstvo multiplikatora u periodu od 10 dana, posmatrano kroz pojedinačne efekte:

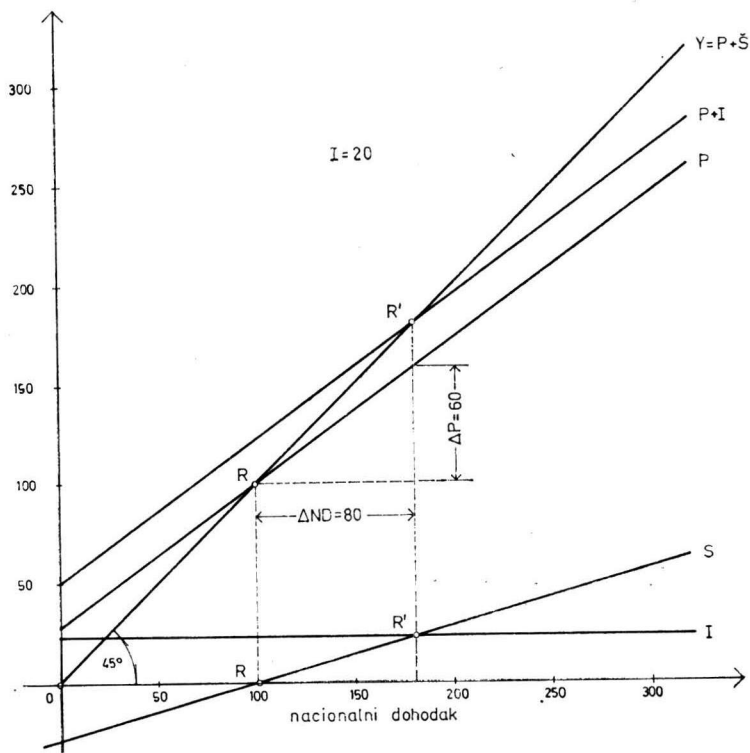
Povećanje ravnotežnog nivoa nacionalnog dohotka usled dejstva multiplikatora može se takođe prikazati na dijagramu. Na dijagramu 7, vidimo da su $I=0$, kada je $ND=P=100$. Ako sada dođe do povećanja investicija za 20, i ako je granična sklonost potrošnji $GSP=0,75$, multiplikator će iznositi 4. Nacionalni dohodak raste za 80, a potrošnja ukupno za 60. Štednja će porasti za 20. Početno povećanje investicija za 20 izazvaće, dakle, multiplikatorsko povećanje nacionalnog dohotka sa 100 na 180, odnosno četiri puta. To je moguće prikazati i pomoću metoda štednja i investicije i metoda potrošnja plus investicije. Rezultati se u celini poklapaju.

DIJAGRAM 2: Dejstvo multiplikatora kroz realni vremenski period
— ukupan efekat:

Značaj principa multiplikatora u kejnzijanskoj i postkejnzijanskoj makroekonomskoj analizi svakako je veliki. Multiplikator pokazuje da će malo povećanje nivoa investicija dovesti do daleko većeg povećanja nacionalnog dohotka nego što je bio prvobitni investicioni impuls. Ova »doktrina« pokazala je da u uslovima duboke depresije vlade kapitalističkih zemalja mogu manjim investicionim ulaganjima da pokrenu privredu iz stanja duboke ekonomske krize i da izazovu oživljavanje privrede. Na njoj počivaju i mnoge mere ekonomske politike kapitalističkih zemalja jer je sigurno da će u uslovima duboke depresije multiplikatorsko dejstvo povećanja javnih rashoda za određeni iznos biti veće nego smanjenje poreza u istoj srazmeri. S druge strane, pomoću principa multiplikatora kejnzijanci su dokazivali da malo povećanje potrošnje može takođe da izazove duboke pozitivne promene u nivou nacionalnog dohotka u doba krize i, obrnuto, smanjenje potrošnje ima multiplikatorsko dejstvo na smanjenje ukupne efektivne tražnje u doba inflacije tražnje. Tako je princip multiplikatora poslužio ne samo kao analitički instrumentarij već i kao osnova za donošenje određenih mera ekonomske politike. Tako, npr., ako pad nacionalnog dohotka iznosi 8 mrd. \$, i ako je $GSP=0,75$,

DIJAGRAM 3: Multiplikatorsko dejstvo povećanja investicija na nacionalni dohodak pomoću oba metoda za određivanje nacionalnog dohotka

biće potrebno da se podigne nivo investicija za 2 mrd \$ da bi došlo do porasta nacionalnog dohotka od 8 mrd., s obzirom na multiplikator koji je u ovom slučaju 4. To se može učiniti povećanjem javnih rashoda za isti iznos ili smanjenjem poreza. Smanjenje poreza moralo bi, međutim, da bude veće i iznosilo bi 2,66 mrd. \$. $\frac{3}{4}$ ovog iznosa stanovništvo bi koristilo za potrošnju dok bi iznos od 0,66 mrd \$ bio namenjen štednji.

Primena i značaj principa multiplikatora mogu se prikazivati i uz pomoć drugih primera. No princip multiplikatora kao analitičkog instrumentarija u onom obliku kako je danas prihvaćen od postkejnzijanske makroekonomske analize sadrži niz nedostataka i nedoslednosti. Zbog toga je potrebno da se on kritički preispita sa stanovišta marksističke ekonomske analize. Zbog toga mnogi ekonomisti nastoje da usavrše Kejnzovu analizu multiplikatora.

Tako R. Harrod nastoji da ukaže na vezu između principa multiplikatora i principa akceleracije³⁶, dok Domar ispituje dejstvo multiplikatora u analizi stope rasta i porasta proizvodnih kapaciteta jedne privrede.³⁷ U poslednje vreme dosta je pažnje posvećeno i analizi multiplikatorskog dejstva javnih rashoda na kapitalna ulaganja³⁸, kao i matematičkoj analizi multiplikatorskog efekta.³⁹

V

Pored pomenutih nedostataka analize multiplikatora, koji se odnose na njegovu teorijsku osnovu, odnosno na psihološki karakter analize potrošnje i štednje kod Kejnza i postkejnzijanaca, postoji i niz drugih problema u vezi sa teorijskim objašnjenjem ovog principa. Neke od ovih primedbi odnose se na tehniku i probleme dejstva multiplikatora, bez zalaženja u teorijske osnove ove analize, dok druge ukazuju na teorijske nedostatke iste.

Po mišljenju pojedinih ekonomista,⁴⁰ princip multiplikatora u teorijskom obliku u kom je dat u postkejnzijanskoj analizi može da deluje samo u odnosu na obezbeđivanje realizacije neprodatog dela nacionalnog dohotka, odnosno dela koji je neupotrebljen. Za to nisu neophodne dodatne investicije, već je dovoljno povećati platežno sposobnu tražnju⁴¹.

Na pitanje kuda odlazi dohodak od investicija kejnzijanska teorija ne daje dovoljno precizan odgovor. S druge strane, veza između investicija i granične sklonosti potrošnji nije reálnog karaktera, jer se ne vidi ko dobija dohotke od povećanja investicija niti kako će se oni upotrebiti. Ne vidi se da li ovde dolazi do prelivanja dohotka između kapitalista usled kupo-prodaja ili dohotke dobija stanovništvo. Nije takođe jasno ni o kakvoj se potrošnji radi, odnosno da li će primaoci dohotka upotrebiti dohodak za kupovinu potrošačkih ili investicionih dobara, jer su efekti u zavisnosti od opredeljenja vlasnika dohodaka za potrošačka ili inve-

³⁶ Videti: R. Harrod: „*An Essay in Dynamic Theory*“, „*The Economic Journal*“, Mart, 1939, str. 14—33.

³⁷ Videti: E. D. Domar: „*Essays in the Theory of Economic Growth*“, Njujork Oksford, Univ. Press, 1957.

³⁸ Videti, npr., M. Morishima: „*The Economic Theory of Modern Society*“, London, 1976, str. 264. i dalje.

³⁹ Videti, npr., J. E. Draper i J. S. Klingman: „*Mathematical Analysis*“, second ed., revised by J. D. Weber., Harper and Row, publ., inc., Njujork, 1972, str. 180—182.

⁴⁰ Dr Š. Heretik: cit. delo, str. 213.

⁴¹ Odnosno efektivnu agregatnu tražnju prema postkejnzijanskoj terminologiji.

sticiona dobra različiti.⁴² Takođe je nejasno zbog čega se očekuje da će porast investicija dovesti do povećanja nacionalnog dohotka i zaposlenosti pri postojećim odnosima u privredi, kada ovi odnosi nisu uključeni u analizu.

Nije sasvim jasno ni kakav je karakter investicija u okviru analize multiplikatora. Da li se ovde radi o novim investicijama, koje će dovesti do proširene društvene reprodukcije u Marksovom smislu ili se radi o kratkoročnim investicijama, koje će likvidirati nezaposlenost i neiskorišćenost kapaciteta u doba krize? Po mišljenju prof. Heretika, kejnzijanski ekonomisti su verovali da princip multiplikatora rešava mnoge ekonomske probleme sam od sebe, »da je multiplikator jedna vrsta magije, koja sve rešava sama od sebe«.⁴³

Sledeći nedostatak koncepcije multiplikatora sastoji se u tvrdnji da će kada je $GSP=1$, dejstvo multiplikatora biti praktično neograničeno. Ovo je sigurno ispravno sa čisto matematičkog stanovišta. Ali ako imamo u vidu da princip multiplikatora deluje u određenim ekonomskim uslovima, a pre svega u privredi sa određenim obimom i strukturom proizvodnje i određenim raspoloživim kapacitetima, postavlja se pitanje verodostojnosti ove tvrdnje. Povećanje investicija dovodi sigurno do premećaja strukture društvene proizvodnje, pa je dejstvo multiplikatora ograničeno optimalnom strukturom društvene proizvodnje. Jer, u protivnom, multiplikator bi svojim dejstvom doveo do poremećaja odnosa u privredi između različitih privrednih subjekata i agregata narodne privrede. Konačno, postavlja se pitanje da li će pri povećanju potrošnje izazvanom investicionim impulsom doći do daljeg povećanja investicija, odnosno da li će povećanje investicija uvek izazivati odgovarajući efekat⁴⁴ u potrošačkom sektoru.

U stvarnosti, pored iznetih argumenata, postoje i drugi faktori koji ograničavaju dejstvo multiplikatora. To su, pre svega, porezi (koji smanjuju sklonost potrošnji) i uvoz iz inostranstva, koji smanjuje kupovine domaćih proizvoda i time multiplikatorski efekat. Uz to, multiplikator funkcioniše u određenom vremenskom periodu. Novi dohoci koji predstavljaju rezultat dohodnog efekta nisu odmah upotrebljivi iz različitih razloga, pa dodatnu potrošnju spuštava vremenska komponenta.⁴⁵ Ako dođe do jednog impulsa, nije sigurno da će se drugi odmah nadovezati na njega, pa odatle ni da će dohodak automatski biti podignut na viši nivo. Zbog toga oče-

⁴² Samo dodatna tražnja za investicionim dobrima, nastala usled povećanja dohotka, izaziva multiplikatorsko dejstvo, dok povećanje prodaja potrošačkih dobara dovodi do akcelerskog efekta.

⁴³ Dr Š. Heretik: cit. delo, str. 213.

⁴⁴ Odnosno da li će nove investicije uticati na promenu granične sklonosti potrošnji i štednji, a time i multiplikatora.

⁴⁵ Videti dijagrame 1 i 2. Pod pretpostavkom da umesto za jedan dan, do novog investicionog impulsa dolazi tek, recimo, za šest meseci, već kod 7 i 8 impulsa radilo bi se o beznačajnim promenama, a i uslovi (GSP) bi se promenili.

kivanja da će multiplikatorski efekat delovati nesmetano i odmah, dezorijentišu ekonomsku politiku, jer radi porasta nacionalnog dohotka mora automatski da raste i nivo investicija, ako je $GSP = \text{const.}$, što, kao što smo videli, uglavnom nije slučaj. Činjenica da vremenska komponenta utiče na funkcionisanje multiplikatora, takođe otežava da dođe do jednostavnog izjednačivanja štednje i investicija, pa se javlja određeni »time-lag«. Problem se sastoji i u tome što se investicioni projekti finansiraju iz drugih sredstava, a ne iz »tekuće« štednje, pa će »gep« između štednje i investicija time biti proširen. Kako se u »Opštoj teoriji...« sve svodi na izjednačavanje štednje sa investicijama, navedene činjenice predstavljaju teško oborivu kritiku kejnzijanskih koncepcija. Vremenska komponenta, teškoće oko izjednačavanja štednje i investicija i teškoće oko određivanja realnih granica dejstva multiplikatora zahtevaju da se ovaj koncept detaljno preispita.

Pored toga, kejnzijanska analiza multiplikatora ne uključuje ni analizu profita i viška vrednosti, koji nastaju kao rezultat dodatnih investicija, niti raspodelu dohotka na najamnine, profit i rentu. Sigurno je da se ovi dohoci i zbog svog karaktera i zbog toga što svaki od njih, uzimajući u obzir, pored ostalog, i njegovu visinu, povlači za sobom i različitu sklonost potrošnji i štednji, moraju u analizi posmatrati različito. Konačno, nedostatak predstavlja teorijska osnova principa multiplikatora u kejnzijanskoj analizi, gde se ovaj princip, koji se pre svega odnosi na proizvodnju, vezuje za graničnu sklonost potrošnji, koja ne izražava realne narodno-privredne odnose. Na kraju, analiza multiplikatora, o čemu je već delimično bilo reči, isključuje istorijsku i sociološku komponentu ekonomske analize, što ima dalekosežne posledice po zaključke teorije multiplikatora.

Zbog toga analiza principa multiplikatora zahteva da se istraživanja u ovoj oblasti usmere na dejstvo dodatnih investicija na proizvodnju i odnose između proizvođača različitih dobara i to preko drugih ekonomskih kategorija, a ne granične sklonosti potrošnji. Samo investicije koje imaju proizvodni karakter imaju multiplikatorsko dejstvo. S druge strane, što je više faza proizvodnje u kojoj je došlo do dodatnih investicija, multiplikatorsko dejstvo biće veće.⁴⁶ Da bi se ovi i drugi problemi u vezi sa principom multiplikatora detaljno ispitali, potreban je sasvim drugačiji teorijski pristup od kejnzijanskog, odnosno marksistički pristup ovom problemu. Marksistička analiza principa multiplikatora olakšana je pri tome činjenicom što je multiplikator *implicit*e sadržan u Marksovoj teoriji društvene reprodukcije, Marksovoj teoriji podele kapi-

⁴⁶ Prof. Heretik u pomenutoj studiji ističe da je multiplikatorsko dejstvo investicija u investicionom sektoru veće nego u potrošačkom. To je netačno, jer investicioni sektor kupuje male količine investicionih dobara od drugih sektora pa je i multiplikatorski efekat ovde neznatan.

tala na konstantni i varijabilni i, konačno, od značaja za analizu multiplikatora je i Marksova analiza viška vrednosti, stope viška vrednosti i profitne stope.

VI

Pretpostavimo da je došlo do povećanja nivoa investicija za 100, da u privredi ima »n« sektora, da je organski sastav kapitala u čitavoj privredi konstantan (2 : 1) i da je stopa viška vrednosti 100%. Postavlja se pitanje kakve će promene izazvati ova dodatna investicija u odnosu na nacionalni dohodak i čitavu privredu. Šta će se stvarno dogoditi u privredi, pod pretpostavkom da ova investicija — zbog ograničenog vremena — neće biti aktivirana i da se dodatna sredstva za proizvodnju i radna snaga neće koristiti u procesu proizvodnje?

Imajući u vidu pretpostavku Marksove ekonomske analize možemo sa sigurnošću tvrditi da će radi započinjanja proizvodnje, koja se inicirana ovom početnom investicijom od 100, npr. mrd \$, biti neophodno da kapitalista⁴⁷, odnosno korporacija koja preduzima investiciju nabavi za 66,67 mrd \$ sredstava za proizvodnju i za 33,33 mrd \$ radne snage. Primaoci dodatnog dohotka od 100 biće u ovom slučaju kapitalisti, proizvođači sredstava za proizvodnju, i to za 66,67 mrd \$, dok će primaoci ostalog dela (33,33 mrd \$) biti radnici, jer će struktura početne investicije, pošto je organski sastav kapitala 2 : 1, biti $66,67 c + 33,33 v = 100$ mrd \$.⁴⁸

Prvi investicioni impuls dovešće, dakle, do povećanja nacionalnog dohotka od 100, jer će za podmirenje potreba kapitalista i radnika biti potrebno da se poveća proizvodnja za iznos od $100 = (66,67c + 33,33v)$. Sada se analiza komplikuje. Radnici će se pojaviti sa dodatnom platežno sposobnom tražnjom za potrošačkim dobrima u iznosu od 33,33, dok će kapitalisti proizvođači sredstava za proizvodnju morati da nabave određena sredstva za proizvodnju i radnu snagu, koji su im neophodni za proizvodnju dodatnih sredstava za proizvodnju u iznosu od 66,67 mrd \$ i dodatnih sredstava za potrošnju u iznosu od 33,33 mrd \$, radi zadovoljenja potreba novoupisanih radnika za potrošačkim dobrima. Zbog toga kapitalisti prvog odeljka moraju da nabave dodatna sredstva za proizvodnju u iznosu od 33,33 mrd \$ i radnu snagu u iznosu od 16,66 mrd \$, dok će njihov višak vrednosti, s obzirom na to što je stopa viška vrednosti $m' = 100\%$, iznositi takođe 16,66 mrd \$. Proizvođači potrošačkih dobara moraju takođe povećati proizvodnju, i to za 33,33 mrd. I oni

⁴⁷ Pretpostavimo radi jednostavnosti analize i komparacije sa kejnzijskim konceptom ovog problema, da se radi o kapitalističkom načinu proizvodnje.

⁴⁸ c — konstantni kapital; v — varijabilni kapital.

moraju kupiti dodatna sredstva za proizvodnju i to za 16,66 mrd, dok će za 8,33 mrd \$⁴⁹ kupiti dodajnu radnu snagu. Višak vrednosti ovde iznosi 8,33 mrd \$.

Prvobitno povećanje investicija od 100 izaziva, dakle, pod pretpostavkom da će kapitalisti čitav višak vrednosti uštedeti, dodatne investicije u iznosu od 75 mrd = $/(33c_1 + 16,67v_1) + (16,67c_2 + 8,33v_2)/$. Oni će, dakle, upotrebiti 75 mrd \$ za dodatne kupovine sredstava za proizvodnju i sredstava za potrošnju. Dodatne kupovine sredstava za proizvodnju iznosiće 50 mrd (50 mrd \$ = $33,33c_1 + 16,66c_2$), a dodatne kupovine sredstava za potrošnju 25 mrd \$ (25 mrd = $16,67v_2 + 8,33v_1$). Ova sredstva pojaviće se kao dodatna tražnja za proizvodima prvog i drugog odeljka, koja će stimulisati kapitaliste da proizvode dodatnu količinu proizvoda prvog odeljka (za 50 mrd) i drugog odeljka (za 25 mrd \$). Zbog toga oni moraju da kupe nova sredstva za proizvodnju i radnu snagu. Proizvođači sredstava za proizvodnju moraju, da bi proizveli dodatnu količinu sredstava za proizvodnju u iznosu od 50 mrd, nabaviti sredstva za proizvodnju za 25 mrd, radnu snagu za 12,5 mrd, dok njihov višak vrednosti koji odlazi na štednju iznosi takođe 12,5 mrd dolara.⁵⁰ Proizvođači sredstava za potrošnju moraju proizvesti dodatnih sredstava za potrošnju u iznosu 25 mrd i za to moraju nabaviti nova sredstva za proizvodnju za 12,5 mrd, novu radnu snagu za 6,25 mrd, dok njihov višak vrednosti iznosi takođe 6,25 mrd dolara. Vidimo, dakle, da će dodatna nabavka sredstava za proizvodnju iznositi 37,5 mrd ($37,5 \text{ mrd} = 25\text{mrd}c'_1 + 12,5\text{mrd}c'_2$). Dodatne kupovine sredstava za potrošnju iznosiće sada 18,75 mrd \$ ($18,75 \text{ mrd} \$ = 12,5 \text{ mrd} v'_1 + 6,25 \text{ mrd} v'_2$).

Odatle možemo zaključiti da je dodatna proizvodnja od 75 mrd, izazvana dodatnom platežno sposobnom tražnjom u istom iznosu, izazvala novo povećanje efektivne tražnje u iznosu od 56,25 mrd \$. ($56,25 \text{ mrd} = \$ (25,0 \text{ mrd} c'_1 + 12,5 \text{ mrd} v'_1) + (12,5 \text{ mrd} c'_2 + 6,25 \text{ mrd} v'_2)$). To će dovesti do povećanja proizvodnje sredstava za proizvodnju za 37,5 ($18,75c''_1 + 9,375v''_1 + 9,375m''_1$) i dodatne proizvodnje sredstava za potrošnju za zadovoljenje potreba novouposlenih radnika u iznosu od 18,75 mrd = $/(9,375c''_2 + 4,6875v''_2 + 4,6875m''_2)/$. To će dovesti do narednog povećanja proizvodnje od 42,19 mrd, od čega 28,13 sredstava za proizvodnju i 14,06 sredstava za potrošnju. Naredno povećanje proizvodnje i nacionalnog dohotka biće 31,8 mrd, itd. Ukupno povećanje nacionalnog dohotka, kada je početna investicija iznosila 100, kada je organski sastav kapitala 2 : 1 i kada je stopa viška vrednosti 100%, biće ukupno 400 mrd \$.

⁴⁹ S obzirom da je organski sastav kapitala 2 : 1.

⁵⁰ Pošto je stopa viška vrednosti $m' = 100\%$.

PRILOG 1 Multiplikatorsko dejstvo investicionog impulsa u iznosu od 100 mrd, pri organskom sastavu kapitala od 2:1, stopi viška vrednosti $m'=100\%$ i kada kapitalisti uštede celokupan višak verdnosti:

Početni impuls:	100 mrd	=	66,67	c	+ 33,33	v		
EFEKTI:								
dodajna tražnja	100 mrd	=	66,67	c	+ 33,33	v		
I dodajna proizv.	100 mrd	$: P_1^{51}$	= 66,67	= 33,33	c_1	+ 16,66	v_1	+ 16,66 m_1
		P_2	= 33,33	= 16,66	c_2	+ 8,33	v_2	\pm 6,33 m_2
dodajna tražnja	75 mrd	=	50,0	c'	+ 25,0	v'		
II dodajna proizv.	75 mrd	$: P'_1$	= 50	= 25,0	c'_1	+ 12,5	v'_1	+ 12,5 m'_1
		P'_2	= 25	= 12,5	c'_2	+ 6,25	v'_2	+ 6,25 m'_2
dodajna tražnja	56,25 mrd	=	37,5	c''	+ 18,75	v''	+ 18,75	m''
III dodajna proizv.	56,52 mrd	$: P''_1$	= 37,5	= 18,75	c''_1	+ 9,375	v''_1	+ 9,375 m''_1
		P''_2	= 18,75	= 9,375	c''_2	+ 4,6875	v''_2	+ 4,6875 m''_2
dodajna tražnja	42,19 mrd	=	28,13	c'''	+ 14,65	v'''	+ 14,065	m'''
IV dodajna proizv.	42,19 mrd	$: P'''_1$	= 28,13	= 14,06	c'''_1	+ 7,03	v'''_1	+ 7,03 m'''_1
		P'''_2	= 14,06	= 7,30	c'''_2	+ 3,515	v'''_2	+ 3,515 m'''_2
dodajna tražnja	31,8 mrd			21,36	c''''	+ 10,5	v''''	
V dodajna proizv.	31,8 mrd	: ... itd.						

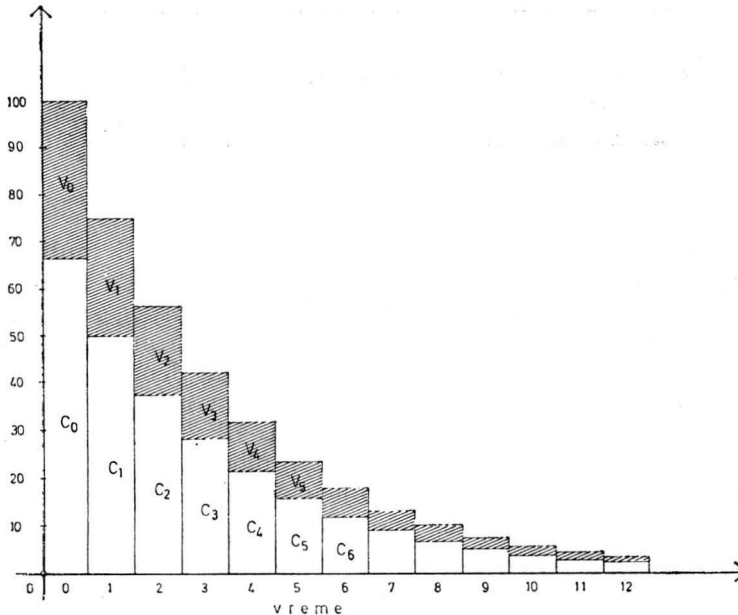
Iz priloga 1 vidimo da će već pri petom ponavljanju multiplikatorskog dejstva efekat biti vrlo veliki, odnosno 305,24 mrd \$, a već pri dvanaestom ponavljanju dejstva biće 387,86. Nacionalni dohodak i proizvodnja, dakle, rastu, ali po sve usporenijoj stopi, a multiplikatorsko dejstvo opada sa sve većim udaljavanjem od početnog investicionog impulsa. Dejstvo multiplikatora trajeće sve do onog momenta dok proizvođači sredstava za proizvodnju i sredstava za potrošnju budu morali da nabavljaju dodajna sredstva za proizvodnju za proširenje proizvodnje u cilju zadovoljenja dodajne platežno sposobne tražnje kapitalista za sredstvima za proizvodnju i radnika za

⁵¹ P_1 — dodajna proizvodnja sredstava za proizvodnju prouzrokovana multiplikatorskim efektom: P — dodatna proizvodnja sredstava za potrošnju izazvana dejstvom multiplikatora.

sredstvima za potrošnju. Kada se ova dodajna tražnja i proizvodnja za njeno zadovoljenje približe nuli (u n-tom obnavljanju dejstva multiplikatora investicija) multiplikatorsko dejstvo će prestati.

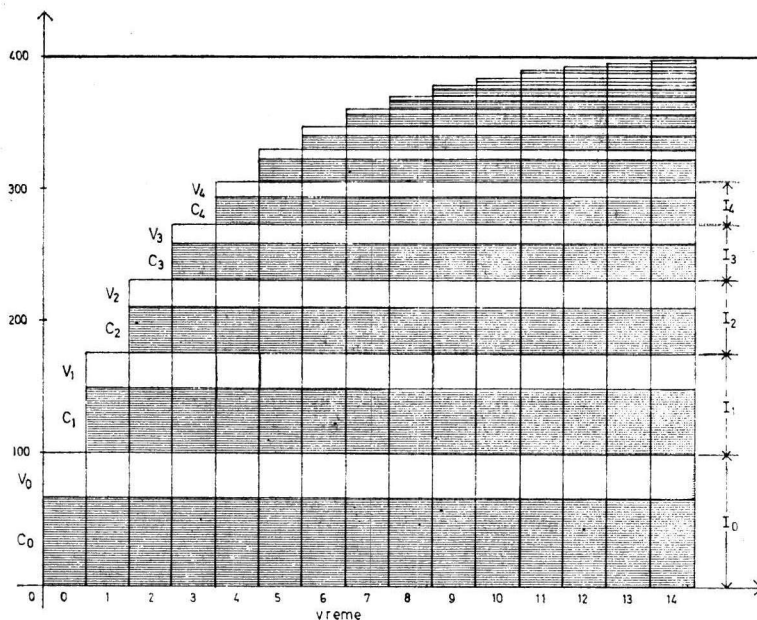
Navedeni primer možemo prikazati i grafički, kao što je prikazano na dijagramima 4 i 5. Kao što vidimo, u dijagramskoj interpretaciji problema multiplikatora pomoću kejnzijanske i marksističke teorije postoji određena nesaglasnost, koja se manifestuje kroz strukturu novih investicionih impulsa, koji se sastoje iz dela namenjenog povećanju tražnje, odnosno proizvodnje sredstava za proizvodnju i dela namenjenog povećanju tražnje, odnosno proizvodnje sredstava za potrošnju (v). No gruba matematička interpretacija sigurno ne bi bila dovoljna da se ovaj problem do kraja objasni, kao što se vidi kroz analizu kejnzijanskog pristupa problemu multiplikatora.

DIJAGRAM 4: Dejstvo multiplikatora — marksistički pristup — u realnom vremenskom periodu, posmatrano kroz pojedinačne efekte:

Kao što vidimo, pred sobom imamo jednu prostu teoriju multiplikatora objašnjenu pomoću Marksove teorije podele kapitala na konstantni i varijabilni, pomoću koncepcije o organskom sastavu kapitala, stopi viška vrednosti i Marksove teorije reprodukcije. Vidimo da se princip multiplikatora ni u kom slučaju ne može objasniti pomoću ekonomskih kategorija kao što su sklonost potrošnji i sklonost

DIJAGRAM 5: Dejstvo multiplikatora kroz realni vremenski period, kumulativni pristup — marksistička teorija:

štednji. Problem multiplikatora je mnogo složeniji, i multiplikator ne zavisi samo od psiholoških sklonosti ljudi da troše ili da štede. Dejstvo multiplikatora zavisi, pre svega, od organskog sastava kapitala, od povećanja proizvodnje izazvanog početnim investicionim impulsom, od stope viška vrednosti, od toga koliki deo viška vrednosti kapitalisti odvajaju za štednju, a koliki za potrošnju⁵², od broja sektora u privredi i njihovih međuzavisnosti. Ukoliko je broj sektora u privredi veći, utoliko je i dejstvo multiplikatora veće. U dvosektorskom modelu to je dejstvo slabije nego u četvorosektorskom, a ovo opet slabije od modela sa »n« sektora.⁵³

⁵² Kejnsova analiza raspodele dohotka na potrošnju i štednju vezana je pre svega za kapitaliste, jer je teško očekivati da bi se radnici odlučili za investicije pre nego za potrošnju.

⁵³ To ćemo kasnije videti na Marksovoj šemi društvene reprodukcije. Jedan pokušaj doslednije analize principa multiplikatora čine Joan Robinson i J. Eatwell u: „*An Introduction to Modern Economics*“, str. 120—124. Međutim ni J. Robinson u zajednici sa J. Etwellom, kao koautorom, ne uočava značaj organskog sastava kapitala za analizu multiplikatora. Njeno neprihvatanje teorije radne vrednosti i isključivanje iz analize stope viška vrednosti ne dozvoljava joj da ukaže na puteve za rešenje problema multiplikatora.

Iz našeg primera videli smo da multiplikator zavisi pre svega od organskog sastava kapitala i stope viška vrednosti. U našem primeru multiplikator je iznosio 4, zato što je organski sastav kapitala bio 2 : 1, a stopa viška vrednosti 100%, pri čemu je bilo pretpostavljeno da kapitalisti uštede ceo višak vrednosti. Otuda je struktura vrednosti u jedinici proizvoda bila: 2c : 1v : 1m. Od ovog iznosa trošio se deo od 3/4 novčanih sredstava dobijenih za realizaciju proizvodnje, da bi se proizveo odgovarajući dodajni iznos proizvoda, izazvan dodatnom tražnjom, koja je opet bila prouzrokovana početnim investicionim impulsom. Zbog toga smo stalno imali porast investicija, proizvodnje i dohotka, za 75% prethodnog investicionog impulsa, duž čitavog multiplikatorskog niza izazvanog početnim investicionim impulsom.⁵⁴

Pokušajmo sada da izvedemo obrazac za dejstvo principa multiplikatora objašnjenog pomoću marksističke ekonomske teorije. U prethodnom slučaju imali smo sukcesivna povećavanja investicija i dohotka po sledećem pravilu:

$$ND = I_0 + 0,75 \cdot I_0 + 0,75^2 \cdot I_0 + \dots + 0,75^{n-1} \cdot I_0 \quad (18)$$

Koeficijent 0,75 po kome se sukcesivno povećavao nacionalni dohodak dobili smo pod pretpostavkom da je $m = \bar{S}$ iz izraza:

$$b = \frac{c + v}{c + v + m} \quad (19)$$

Ako bi kapitalisti izdvajali jedan deo viška vrednosti za štednju, a drugi za potrošnju i ako koeficijent »a« ($0 \leq a < 1$), deo izdvojen za štednju, biće:

$$b = \frac{c + v + (1-a)m}{c + v + m} \quad (20)$$

Ako bi kapitalisti izdvajali, npr., 50% svog viška vrednosti za štednju, odnosno za novčanu akumulaciju, koja neće odmah biti upotrebljena, imali bismo: $b = \frac{c + v + 0,5m}{c + v + m}$, itd.

Ako sada napišemo da je $c:v = n:1$ i ovo zamenimo u izrazu (19), dobićemo:

⁵⁴ Videti prilog 1.

⁵⁵ b — pokazatelj sukcesivnog povećanja obima investicija i nacionalnog dohotka, c — konstantni kapital, v — varijabilni kapital, m — višak vrednosti, M — Multiplikator.

$$b = \frac{n+1}{n+1+1} = \frac{n+1}{n+2} \quad (21)$$

Ako sada zamenimo b iz jednačine (21) u jednačinu $M = \frac{1}{1-b}$,
dobijamo:

$$M = \frac{1}{1 - \frac{n+1}{n+2}} = \frac{1}{\frac{n+2-n-1}{n+2}} = \frac{1}{\frac{1}{n+2}} = n+2 \quad (22)$$

Ukoliko kapitalisti odluče da uštede deo viška vrednosti, biće:

$$m = \frac{n+2}{a} \quad (23)$$

Ukoliko je $m' \neq 100\%$ biće:

$$m = \frac{n+1 + \frac{m}{v}}{\frac{m}{v}} \quad (24)$$

Kao što vidimo, multiplikator se može mnogo bolje objasniti pomoću Marksove ekonomske teorije nego pomoću Kejnsove teorije zaposlenosti. Jednačine od (18)—(24) pokazuju da se princip multiplikatora može uključiti u Marksov sistem ekonomske teorije na novim, marksističkim teorijskim osnovama. Multiplikator, dakle, ne zavisi od granične sklonosti potrošnji i štednji, već od organskog sastava kapitala (n), od stope viška vrednosti (m') i od dela viška vrednosti koji kapitalisti izdvajaju za štednju, odnosno novčanu akumulaciju (a).

PRILOG 2: Marksove šeme proširene društvene reprodukcije na kojima se može pratiti dejstvo multiplikatora investicija

Godina	Odeljak	C	V	M	P	obim in- vesticija I odeljka	prirast investi- cija I odeljka
I	I	4 000 C + 1 000 V + 1 000 M = 6 000					
	II	1 500 C + 750 V + 750 M = 3 000					
		5 500 C +		3 500 ND = 9 000		500	50

II	I	$4\ 400\ C + 1\ 100\ V + 1\ 100\ M = 6\ 600$		
	II	$1\ 600\ C + 800\ V + 800\ M = 3\ 200$		
		$6\ 000\ C + 3\ 800\ ND = 9\ 800$	550	55
III	I	$4\ 840\ C + 1\ 210\ V + 1\ 210\ M = 7\ 260$		
	II	$1\ 760\ C + 880\ V + 880\ M = 3\ 520$		
		$6\ 600\ C + 4\ 180\ ND = 10\ 780$	605	60,5
IV	I	$5\ 324\ C + 1\ 331\ V + 1\ 331\ M = 7\ 986$		
	II	$1\ 936\ C + 968\ V + 968\ M = 3\ 872$		
		$7\ 260\ C + 4\ 598\ ND = 11\ 858$	665,5	66,5
V	I	$5\ 856\ C + 1\ 464\ V + 1\ 464\ M = 8\ 784$		
	II	$2\ 129\ C + 1\ 065\ V + 1\ 065\ M = 4\ 259$		
		$7\ 980\ C + 5\ 058\ ND = 13\ 043$		

Princip multiplikatora može se analizirati i na Marksovima šemama proširene društvene reprodukcije, pod svim pretpostavkama Marksove ekonomske analize. U prilogu 2 date su Marksove šeme proširene reprodukcije za pet godina. Početna šema proširene društvene reprodukcije biće šema data za godinu (I). Ako sada kapitalisti prvog odeljka izdvoje polovinu viška vrednosti u cilju proširenja proizvodnje (fa=500)⁵⁶, uz poštovanje svih Marksovih pretpostavki i uslova proširene reprodukcije, dobićemo:

$$\begin{array}{l}
 \text{I odeljak : } 4\ 000\ c + 1\ 000\ v + 500\ \text{flpk} = 6\ 000^{57} \\
 \quad \quad \quad 400\ c' + 100\ v' \pm \\
 \text{II odeljak : } 1\ 500\ c \pm 750\ v + 600\ \text{flpk} = 3\ 000 \\
 \quad \quad \quad 100\ c' + 50\ v' \pm \\
 \\
 \text{I odeljak : } 4\ 400\ c + 1\ 100\ v \pm 1\ 100\ m = 6\ 600 \\
 \text{II odeljak : } 1\ 600\ c \pm 800\ v + 800\ m = 3\ 200 \\
 \hline
 \text{Svega : } 6\ 000\ c \pm 1\ 900\ v + 1\ 900\ m = 9\ 800
 \end{array}$$

Ako sada kapitalisti ponovo izdvoje 50% viška vrednosti u fond akumulacije (fa) radi proširenja proizvodnje na isti način dobijamo novu šemu društvene reprodukcije:

$$\begin{array}{l}
 \text{I odeljak : } 4\ 840\ c \pm 1\ 210\ v + 1\ 210\ m = 7\ 260 \\
 \text{II odeljak : } 1\ 760\ c + 880\ v \pm 880\ m = 3\ 520 \\
 \hline
 \text{Svega : } 6\ 600\ c \pm 2\ 090\ v + 2\ 090\ m = 10\ 780 \\
 \quad \quad \quad 4\ 180\ ND
 \end{array}$$

⁵⁶ fa — fond akumulacije, odnosno obim investicija (I odeljka).

⁵⁷ c' — dodatni konstantni kapital, v' — dodatni varijabilni kapital, flpk. — fond lične potrošnje kapitalista.

Početni investicioni impuls izazvaće daleko veće povećanje nacionalnog dohotka i društvenog proizvoda. Ako investicije u prvoj godini porastu u prvom odeljku 41,66 (početni impuls), na bazi razlike između obima investicija u prvoj godini (500) i prethodnoj (458,33)⁵⁸ doći će do porasta nacionalnog dohotka u iznosu od 300. U drugoj godini kapitalisti prvog odeljka akumuliraju 550, dakle polovinu m, a pri tome će porast investicija iznositi u prvom odeljku 50, a porast nacionalnog dohotka biće 380.⁵⁹ Bruto-društveni proizvod porastao je u ovoj godini 980 (10 780—9 800=980). U narednim godinama porast investicija biće svake godine veći 10%, a isto tako i inicirani porast nacionalnog dohotka. U trećoj godini porast investicija u prvom odeljku od 55,0 izazvaće porast nacionalnog dohotka za 418, a društvenog proizvoda za 1 078, u četvrtoj će porast investicija u prvom odeljku iznositi 60,5 a porast ND 460, dok će društveni proizvod porasti za 1 185, itd.

Vidimo odatle da će multiplikator investicija iznositi u prvoj godini: $M = \frac{d \text{ inv}}{d \text{ ND}} = 7,2011$, a u drugoj i u narednim godinama iznosiće $M = 7,6$.⁶⁰

Pored ovog multiplikatora na Marksovom modelu proširene društvene reprodukcije, može se analizirati i multiplikatorsko delovanje porasta investicija na društveni bruto-proizvod. Porast investicija od 50 u drugoj godini dovodi do porasta društvenog proizvoda za 980, u trećoj investicije rastu 55, a društveni proizvod 1 078, u četvrtoj investicioni impuls iznosi 60,5, a porast društvenog bruto-proizvoda 1 185. Drugim rečima, ovde će delovati multiplikator društvenog proizvoda, i to:

$$M_{DBP} = \frac{980}{50} = \frac{1078}{55} = \frac{1185}{60,5} = 19,6.$$

Koeficijent b iznosiće u slučaju multiplikatorskog dejstva investicija na nacionalni dohodak: $b = 0,8684$ ili:

$$M = 7,6.$$

⁵⁸ Podatak da je fa prethodne godine 458,33 dobijen je iz šeme društvene reprodukcije, koja prethodi Marksovoj početnoj šemi:

$$\text{I odeljak: } 3\ 666,66\ c + 916,66\ v + 916,66\ m = 5\ 500$$

$$\text{II odeljak: } 1\ 375,0\ c + 687,5\ v + 687,5\ m = 2\ 750$$

$$\text{odavde je: ND} = 3\ 208,3$$

⁵⁹ $fa_2 = 550 - 500 = 50$	$ND_2 = 4\ 180 - 3\ 800 = 380$	$DBP_2 = 10\ 780 - 9\ 800 = 980$
$fa_3 = 605 - 550 = 60,5$	$ND_3 = 4\ 598 - 4\ 180 = 418$	$DBP_3 = 11\ 858 - 10\ 780 = 1\ 078$
$fa_4 = 665,5 - 605 = 60,5$	$ND_4 = 5\ 058 - 4\ 598 = 460$	$DBP_4 = 13\ 043 - 11\ 858 = 1\ 185$
$fa_5 = 732 - 665,5 = 66,5$	$ND_5 = 5\ 564 - 5\ 058 = 506$	$DBP_5 = 14\ 348 - 13\ 043 = 1\ 305$

⁶⁰ $M = \frac{380}{50} = \frac{418}{55} = \frac{460}{60,5} = \frac{506}{66,5} = 7,6.$

U analizi problema multiplikatora na Marksovima šemama može se još pratiti i multiplikatorsko dejstvo investicija na porast konstantnog kapitala, odnosno na porast I odeljka. U drugoj godini ovo povećanje biće 600, u trećoj 660, u četvrtoj 726 itd. Vidimo da će ovde multiplikator dejstva investicija na porast društvenog konstantnog kapitala, odnosno prvog odeljka, biti:

$$M_C = \frac{600}{50} = \frac{660}{55} = \frac{726}{60,5} = 12.$$

Ovde se može uočiti zanimljiva veza da je multiplikator društvenog proizvoda jednak zbiru multiplikatora konstantnog kapitala i multiplikatora investicija:

$$M_{DBP} = M + M_C \text{ ili: } 19,6 = 12 + 7,6.$$

Do visine multiplikatora konstantnog kapitala može se doći pomoću obrasca u jednačini (23), tj. da je $M = \frac{n+2}{a}$ ili $\frac{4+2}{0,5} = 12$.

Na ovom primeru mogao bi se analizirati i multiplikator zaposlenosti. Ako pretpostavimo da je u početnoj godini bilo zaposleno u prvom odeljku 1 000, a u drugom 750 radnika, onda će porast broja zaposlenih radnika u drugoj godini iznositi u I odeljku: $1\ 100 - 1\ 000 = 100$ i u II odeljku: $800 - 750 = 50$. Drugim rečima, početna investicija od 41,66, koja predstavlja inicijalni investicioni impuls, dovešće do novog zaposlenja radne snage, i to u iznosu od 150 radnika, čije će najamnine takođe iznositi 150. Multiplikator zaposlenosti biće odatle

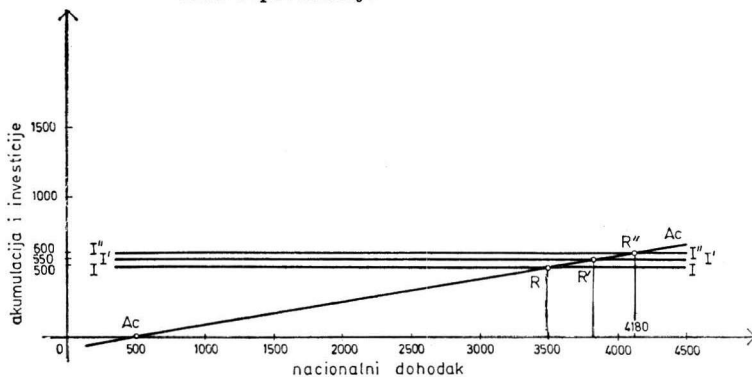
$$M_z = \frac{150}{41,66} = 3,6005 \text{ za prvu godinu, a za ostale:}$$

$$M_z = \frac{190}{50} = \frac{209}{55} = \frac{229,9}{60,5} = 3,8.$$

Odatle proizilazi da će zaposlenost takođe rasti brže od početnog porasta investicija, ali sporije nego nacionalni dohodak. Što je viša stopa viška vrednosti, to će biti sporiji rast zaposlenosti i niži multiplikator zaposlenosti, i obrnuto.

Dijagram 6 pokazuje multiplikatorsko dejstvo investicija na nacionalni dohodak na osnovu Marksovih šema društvene reprodukcije. Na dijagramu se jasno vidi da će porast investicija multiplikatorski delovati na nacionalni dohodak.

DIJAGRAM 6: Multiplikatorsko dejstvo investicija na porast nacionalnog dohotka. Marksova šema proširene reprodukcije

U slučaju četvorosektorskog modela dejstvo multiplikatora biće još jače izraženo. Ako bismo sada konstruisali četvorosektorsku šemu društvene reprodukcije, videli bismo da će mnogo manji porast investicija u jednom sektoru (pododeljku), npr. u Ia pododeljku, izazvati iste efekte, jer će doći do lančanog povećavanja investicija i nacionalnog dohotka, sve dok se ne uspostavi kompletna šema društvene reprodukcije kao što je prikazano u *prilogu 3*.

Time je još jednom dokazano da Marksova teorija, posebno njegova analiza proširene društvene reprodukcije, sadrži implicate i analizu multiplikatora. Prednosti su objašnjenja multiplikatora uz pomoć Marksove analize mnogostruke, i problem multiplikatora rešava se ovde u celini. S druge strane, on nije vezan samo za pitanje multiplikatorskog povećavanja nacionalnog dohotka usled porasta investicija u uslovima depresije već pokazuje kako investicije multiplikatorski deluju na nacionalni dohodak bez obzira na trenutnu privrednu situaciju. Na kraju, marksističko objašnjenje principa multiplikatora na stvarnim ekonomskim kategorijama koje egzistiraju u društvu, a ne na psihološkim sklonostima stanovništva, kao kod kejnzijanaca, mnogo je bliže stvarnosti. Stoga je neophodno da marksistički ekonomisti posvete principu multiplikatora i drugim problemima makroekonomske analize daleko veću pažnju, da se proširi domen disciplina koje izučavaju osnove marksističke ekonomske teorije na nove makro- i mikroekonomske probleme i da se princip multiplikatora i drugi problemi koji već egzistiraju u ekonomskoj misli marksistički objasne i uključe u sistem marksističke ekonomske teorije, kao jedan od značajnih elemenata sistema ekonomske teorije socijalizma koji treba izgraditi.

Teorijske veze koje postoje između multiplikatorskog dejstva investicija na nacionalni dohodak, zaposlenost, konstantni kapital i

društveni bruto-proizvod, kao i značaj problema podele kapitala na postojani i promenljivi, problema viška vrednosti i stope viška vrednosti akumulacije i drugi, onako kako ih je Marks formulisao (videti prethodne citate), postavljaju pred ekonomsku misao ozbiljne zadatke da sva ova teorijska pitanja nanovo razmotri i uklopi u teorijsku sistematsku celinu, kako bi princip multiplikatora zauzeo odgovarajuće mesto u marksističkoj ekonomskoj analizi i kako bi se naučna dostignuća ostvarena na taj način dosledno iskoristila u privrednoj praksi.

Prilog 3: Dejstvo multiplikatora investicija u višestrukoj šemi društvene reprodukcije.

PRETPOSTAVKE: I i II odeljak dele se na pododeljke Ia, Ib, IIa i IIb. Stopa amortizacije je 10⁰%, Ia učestvuje sa 10⁰% u proizvodnji I odeljka, a kapitalisti odvajaju 20% viška vrednosti za luksuznu potrošnju.

Početna šema:	amort. sirovine	Najamnine	višak vredn.	
Ia:	40 am	+ 360 opt	+ 100 v	+ 50 fa + 30 flpk + 20 L = 600
I:	IIb:	360 am	+ 3240 opt	+ 900 v + 450 fa + 270 flpk + 20 L = 5 400
	IIa:	132,5 am	+ 1192,5 opt	+ 662,5 v + 127,5 fa + 420,2 flpk + 32 L = 2 650
II:	IIb:	17,5 am	+ 157,5 opt	+ 87,5 v + 22,5 fa + 320,3 flpk + 20 L = 350

Šema proširene društvene reprodukcije u narednoj godini izazvane početnom investicijom od 50 u Ia pododeljku:

Ia:	44 am	+ 396 opt	+ 110 v	+ 55 fa + 33 flpk + 22 L = 660
I:	Ib:	396 am	+ 3564 opt	+ 990 v + 495 fa + 297 flpk + 198 L = 5 940
II:	IIa:	141 am	+ 1269 opt	+ 705 v + 147,5 fa + 416,5 flpk + 141 L = 2 820
	IIb:	19 am	+ 171 opt	+ 95 v + 28,5 fa + 47,5 flpk + 19 L = 360

Dr. LAZAR PEJIĆ, Faculty of Economics, Belgrade

THE MULTIPLIER PRINCIPLE IN MARX'S AND CONTEMPORARY ECONOMIC ANALYSIS

Summary

The author indicates in his paper that the main goal of the development of economic theory in Yugoslavia is the formulation of a system of economic theory of self-managing socialism, which must be built on the following elements: (a) the analysis of problems of economic system and the economic policy in Yugoslav selfmanaging socialism: general view; (b) the analysis of the source, the genesis and the later development of Marx's system of economic theory, whereby the utmost attention must be paid to Marx's system of economic theory, as well as to Lenin's contribution; (c) the introduction of contemporary achievements of mathematics and quantitative methods into the Marxian economic theory, if it is inevitable; they will help us to achieve

through the logical method much better results than if one or the other method is applied alternatively; (d) the critical analysis of the non-Marxian economic thought as Marx has developed it in his „*Theories of the Surplus Value*“.

As far as the development of a system of the economic theory of socialism is concerned, it can be hardly expected that an economist could perform alone the whole task involved in the building of a system of the economic theory of socialism as it happened to be the case in the past with Marx or Smith. It seems that this task should be performed by several, or many economist with their individual major or minor contribution, which would be later incorporated into this system of the economic theory of socialism.

These contributions can be made in any of above mention fields of analysis. One of them is undoubtedly the serious critique of non-Marxian economic thought, which is not possible without a deep understanding of Marx's system of economic theory. As to the field of the non-Marxian economic analysis, we are particularly interested in the critical analysis of the multiplier principle, the principle of acceleration and the consumption function. These instruments of the economic analysis express realistic relations in the macro-economic field, but they rest on the theoretical bases which have got their psychological character so that they cannot be accepted in the form in which they have been presented in the Keynesian and the post-Keynesian analysis.

This is why the author has devoted the first half of his paper to the interpretation of the critique of the Keynesian approach to the problems of multiplier, which occupy undoubtedly an important place among the Keynesian instruments of economic analysis. Since he has indicated that this analysis has got many shortcomings and that its theoretical basis (the psychological propensity to consume and to save) cannot be accepted, the author passes to the Marxian interpretation and explanation of the multiplier.

The author holds the opinion that the multiplier principle is included implicitly in Marx's theory of division of capital into constant and variable part, in Marx's theory and analysis of surplus value and the rate of surplus value, in his analysis of organic composition of capital and in his theory of social reproduction. Since he has formulated in this way the Marxian theoretical basis of the multiplier principle, the author passes to the quantitative derivation and argumentation of these attitudes, collaborating them by examples.

The author also indicates in his paper that the multiplier principle will serve as useful instrument of Marxian economic analysis, provided that his theoretical conclusions prove to be correct. This analysis enables a much better and comprehensive explanation of the whole problem than the Keynesian theory, whose analysis of this problem is built on an unacceptable groundwork.

At the end of his paper author develop the theory of multiplier principle, using Marx's concepts given in „*The Capital*“. Multiplier principle is, further, detailed and developed not only as theoretical concept, but also by using the examples of investment multiplier, employment multiplier and other form of this principle, so in this paper, the author develop comprehensive basis of multiplier principle.

Д-р ЛАЗАР ПЕИЧ, Экономический факультет, Белград

ПРИНЦИП МУЛЬТИПЛИКАТОРА В МАРКСОВОМ И СОВРЕМЕННОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ

Резюме

В этом докладе автор подчеркивает что основной целью развития экономической теории в Югославии является осуществление „системы экономической теории социализма“, которая должна обосновываться на: а) анализе проблематики хозяйственной системы и экономической политики в югославском самоуправленческом обществе, что значит на анализе экономической проблематики самоуправленческого социализма вообще; б) на анализе источников, генезы и дальнейшего развития Марксовой системы экономической теории, при чем самое большое внимание нужно посвятить системе экономической теории Маркса, а и трудам Ленина; в) на введении в марксистскую теорию необходимого объема математических достижений и квантных методов что — наряду с применением логических методов — поможет получению лучших результатов нежели при альтернативном применении только одного из этих методов; г) на критическом и креативном анализе немарксистской экономической мысли, как это сделал Маркс в своей „Теории о прибавочной стоимости“.

По отношении к развитию системы экономической теории социализма, трудно ожидать чтобы — как это было в прошлом — один экономист, а особенно в связи с трудами Маркса, смог самостоятельно осуществить построение целой системы экономической теории социализма. Вероятнее эту работу могут и должны осуществить многие экономисты со своими более или менее крупными вкладами, которые бы в ходе дела были включены в систему экономической теории социализма.

Эти труды могли бы касаться отдельных областей анализа. Одной из таких областей является серьезная критика гражданской экономической мысли, которую невозможно осуществить без глубокого познания Марксовой системы экономической теории. Из области немарксистского экономического анализа особый интерес вызывает критический анализ принципа мультипликатора, принципа акцелерации и функции потребления. Эти инструменты экономического анализа выражают реальные отношения в макро-экономической области, но базируются на таких теоретических основах, которые имеют психологический характер, из-за чего неприемлемы в том виде в котором излагаются в Кейнсовом и в пост-кейнсовском анализе.

Из-за этого автор первую половину своего доклада посвящает интерпретации и критике кейнсовского подхода к проблематике мультипликатора, который между кейнсовскими инструментами экономического анализа занимает самое главное место. Указав на то что этот анализ имеет ряд недостатков и что теоретические основы (психологическая склонность к потреблению и к бережливости) — неприемлемы, автор занимается марксистской интерпретацией и объяснением мультипликатора.

По мнению автора принцип мультипликатора имплиците находится в Марксовой теории о разделении капитала на постоянную и переменную часть; в его анализе прибавочной стоимости и ставки прибавочной стоимости, в анализе органического состава капитала и в теории общественного воспроизводства. Формулировав таким образом марксистскую теорию основ принципа мультипликатора, автор переходит на квантное выведение и доказывание этих положений. Это он подтверждает примерами и доказательствами.

Далее автор подчеркивает, что — поскольку подтвердятся его теоретические заключения — принцип мультипликатора может послужить как весьма полезный инструмент марксистского экономического анализа, который обеспечить лучшее и всеохватывающее объяснение этой проблемы, нежели это дала кейнсианская теория, чей анализ этой проблемы строится на неприемлемых теоретических основах.

В этом докладе автор далее развивает теорию принципа мультипликатора на основах экономической теории Маркса, пользуясь соответствующими положениями Маркса, которые он дал в „Капитале“. Таким образом, автор доказывает что принцип мультипликатора находится в Марксовой системе экономической теории.

Принцип мультипликатора разработан в докладе подробно, не только как теоретическая концепция, но и на примерах мультипликатора инвестиций, занятости и в остальных формах мультипликатора. Таким образом, в докладе целостно даны теоретические основы принципа мультипликатора.